T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

BERNARD LEWİS'İN YAHUDİ-MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİNE BAKIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kübra KONUK

BURSA – 2024

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

BERNARD LEWİS'İN YAHUDİ-MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİNE BAKIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kübra KONUK

Danışman:

Prof. Dr. Muhammet TARAKÇI

BURSA – 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda **702021046** numaralı **Kübra KONUK'** un hazırladığı **"Bernard Lewis'in Yahudi-Müslüman İlişkilerine Bakışı"** başlıklı yüksek lisans tezi ile ilgili savunma sınavı, 14/03/2024 günü 15:00-170:00 saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Muhammet TARAKÇI

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Seda ŞENGÜL

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Tolga Savaş ALTINEL

Yalova Üniversitesi

14/03/ 2024

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum **“Bernard Lewis’in Yahudi-Müslüman İlişkilerine Bakışı”** başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

08.02.2024

Adı Soyadı:	**Kübra Konuk**
Öğrenci No:	**702021046**
Anabilim Dalı:	**Felsefe ve Din Bilimleri**
Programı:	**Dinler Tarihi**
Tezin Türü:	**Yüksek Lisans**

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih:08/02/2024

Tez Başlığı / Konusu: **Bernard Lewis'in Yahudi-Müslüman İlişkilerine Bakışı**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 78 sayfalık kısmına ilişkin, 07/02/2024 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 9'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

08.02.2024

Adı Soyadı:	Kübra Konuk
Öğrenci No:	702021046
Anabilim Dalı:	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı:	Dinler Tarihi
Statüsü:	☒ Y.Lisans ☐ Doktora

Danışman
Prof. Dr. Muhammet TARAKÇI

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Kübra KONUK
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitüsü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Dinler Tarihi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Muhammet TARAKÇI

BERNARD LEWİS'İN YAHUDİ-MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİNE BAKIŞI

Bu çalışmada, Orta Doğu tarihçisi Bernard Lewis'in Yahudi-Müslüman ilişkilerine, özelde ise Osmanlı dönemindeki bu ilişkilere dair yaklaşımları ve yöntemi incelenmiştir. Lewis'in *"The Jews of Islam"* adlı eseri temel kaynak olarak ele alınmıştır. Yazarın konuyla ilgili değerlendirmeleri ve Müslümanlara yöneltmiş olduğu eleştirileri; Tevrat'a, Batılı araştırmacıların eserlerine ve gerekli görülen durumlarda Kur'an-ı Kerim ayetlerine ve Müslüman yazarların eserlerine müracaat edilerek değerlendirilmiştir. Çalışma, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Bernard Lewis'in hayatı, ilmi şahsiyeti ve eserleri incelenmektedir. İkinci bölümde Lewis'in Yahudi-Müslüman ilişkilerinin başlangıcına dair görüşleri ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise Lewis'in Osmanlı Dönemi'nde Yahudi-Müslüman ilişkilerine yönelik görüşleri incelenmektedir.

Anahtar Sözcükler:

Bernard Lewis, Yahudi-Müslüman İlişkileri, Yahudilik, İslam, Osmanlı Devleti.

ABSTRACT

Name and Surname	: Kübra KONUK
University	: Bursa Uludag University
Institution	: Social Science Institution
Field	: Philosophy and Religious Science
Branch	: The History of Religions
Degree Awarded	: Master in Art
Supervisor	: Prof. Dr. Muhammet TARAKÇI

BERNARD LEWİS'S VİEW OF JEWİSH-MUSLİM RELATİONS

This study examines the approaches and methods of the Middle Eastern historian Bernard Lewis to Jewish-Muslim relations, particularly those during the Ottoman period. The book *"The Jews of Islam"* by Bernard Lewis is used as the primary source. The author's assessments and criticisms of Muslims have been evaluated by referring to the Torah, the works of Western researchers, and when necessary, the verses of the Quran and the works of Muslim authors. The study consists of an introduction and three main sections. The first section examines the life, academic personality, and works of Bernard Lewis. The second section examines Lewis's views on the origins of Jewish-Muslim relations. The third section examines Lewis's views on Jewish-Muslim relations in the Ottoman period.

Key Words:

Bernard Lewis, Jewish-Muslim Relations, Judaism, Islam, Ottoman Empire

ÖNSÖZ

Tarih boyunca farklı coğrafyalarda ve kültürlerde varlık gösteren Yahudi ve Müslüman topluluklar, karmaşık ve çok katmanlı bir ilişki ağı oluşturmuşlardır. Bu ilişkiler, işbirliği ve barışçıl birliktelikten gerginlik ve çatışmalara kadar geniş bir yelpazede değişiklik göstermiştir. Bu karmaşık ilişkiyi anlamak dinler ve kültürler arasındaki diyalog ve işbirliği için önemlidir.

20. yüzyılın mühim tarihçilerinden biri olan Bernard Lewis, çalışmalarıyla Orta Doğu tarihi, İslam tarihi ve Yahudi tarihi alanlarına katkı sağlamıştır. Ayrıca çok sayıda dil bilme yeteneği, Bernard Lewis'i Orta Doğu tarihi ve İslam-Batı ilişkileri konularında saygın bir uzman haline getirmiştir.

Bu çalışmada, Bernard Lewis'in genel olarak İslam tarihinde, özelde ise Osmanlı Dönemi'nde Yahudi-Müslüman ilişkilerine dair görüşleri incelenmiştir. Tarihî süreç içerisinde yaşanan olayların ayrıntılarına girmeden Lewis'in üzerinde durduğu temel meselelere ve Müslümanlara yönelik eleştirilerine odaklanarak, bu görüşlerin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu noktada Çalışmamızın birinci bölümünde Bernard Lewis'in hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri incelenmiştir. Çalışmamızın ikinci bölümünde Bernard Lewis'in Yahudi-Müslüman ilişkilerinin doğuşu ve kökenlerine dair görüşleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümünde ise Osmanlı Döneminde Yahudi-Müslüman ilişkilerinin tarihî seyri incelenmiştir. Çalışmamızda Lewis'in ele aldığımız konularla ilgili değerlendirmeleri ve Müslümanlara yöneltmiş olduğu eleştirileri daha detaylı incelemek için Tevrat'a, Batılı araştırmacıların eserlerine ve gerekli görülen durumlarda Kur'an ayetlerine ve Müslüman yazarların eserlerine müracaat edilmiştir.

Bu çalışmayı tamamlama aşamasında bana destek olan ve katkıda bulunan tüm kişilere teşekkür etmek isterim. Öncelikle lisans döneminden bu yana bana her aşamada rehberlik eden ve desteğini esirgemeyen kıymetli danışmanım Prof. Dr. Muhammet Tarakçı hocama yürekten teşekkür ederim. Tez yazım sürecindeki sabrı, desteği, sınırsız kaynak erişimi sağlaması ve sorularımı hiçbir zaman cevapsız bırakmaması, araştırmamın ilerlemesinde ve tezimin tamamlanmasında büyük rol oynamıştır. Kendisine minnettar olduğumu ifade etmek isterim. Lisans döneminden bu yana yanımda olan, bana İbranice öğreten, yol gösteren, maddi manevi desteğini esirgemeyen, tezimin her aşamasında değerli fikirleriyle yönlendiren, kendisini her anlamda örnek aldığım kıymetli Dr. Öğr. Üyesi Fatma Seda Şengül hocama teşekkür ediyorum. Tez yazım süreci boyunca beni destekleyen, varlıklarını her zaman hissettiren kıymetli arkadaşlarım Hande Fidan ve Esma Özgen'e müteşekkirim. Son olarak her zaman yanımda olan beni destekleyen, sabırla bekleyen sevgili aileme teşekkür ediyorum.

Kübra KONUK

Bursa 2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**

YEMİN METNİ ..... **iv**

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **v**

ÖZET ..... **vi**

ABSTRACT ..... **vii**

ÖNSÖZ ..... **viii**

İÇİNDEKİLER ..... **ix**

KISALTMALAR ..... **xi**

GİRİŞ **1**

A) Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi 1
B) Yöntem ve Kaynaklar 2

BİRİNCİ BÖLÜM

BERNARD LEWİS'İN HAYATI VE ESERLERİ

1.1 Hayatı 4
1.2 Eserleri 8
1.2.1 Kitapları 9
1.2.2 Makaleleri 17

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİ-MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ

2.1 Yahudi-Müslüman İlişkileri Doğuşu ve Kökenleri 20
2.2 Yahudilik ve İslam Arasındaki Tarihsel ve Kültürel Etkileşimler: Benzerlikler ve Karşılıklı Etkiler 31
2.2.1 Yahudi Halakha - İslamî Şeriat 31
2.2.2 Felsefe - Teoloji 33
2.2.3 Teşuvot - Fetva 34
2.2.4 Din Adamı 35
2.2.5 İbadet Biçimleri 36
2.2.6 Edebiyat ve Sanat 37
2.2.7 Beslenme Kuralları 38
2.3 İslam Dünyasında Yahudi Topluluklarının Meslek Profili 39
2.4 Müslüman Yazarların Eserlerinde Yahudilik 42

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE YAHUDİ MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ

3.1 Osmanlı Devletinde Gayrimüslimler 47
3.2 Osmanlı Devleti'nin Fetih Politikası ve Osmanlı Devleti'ne Yahudi Göçleri 48
3.3 Osmanlı Devleti'nde Bulunan Yahudi Cemaatleri 50
3.4 Yahudi Cemaatlerin Örgütlenmesi 52
3.5 Osmanlı Devleti'nde Yahudi Yerleşim Bölgeleri 60
3.5.1 İstanbul 60
3.5.2 Selanik 63
3.5.3 İzmir 64
3.5.4 Safed 64
3.6 Osmanlı Devleti'ndeki Yahudilerin Toplumsal Hayata Katkıları 65
3.6.1 Kültürel Katkıları 65
3.6.2 Ekonomik Katkıları 69
3.6.3 Askeri Katkıları 70
3.7 Osmanlı Halkının Yahudilere Bakışı 71

SONUÇ 76

KAYNAKÇA 80

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
İSTEM	: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
MÖ	:Milattan önce
MS	: Milattan sonra
SOAS.	: School of Oriental and African Studies
T.	: Türkçe
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: Ve diğerleri
Yy	: Yüzyıl

GİRİŞ

A) Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Bu çalışmada, Orta Doğu tarihçisi Bernard Lewis'in İslam tarihinde ve Osmanlı Dönemi'nde Yahudi-Müslüman ilişkilerine, dair yaklaşımları ve yöntemi incelenmiştir. Lewis'in *"The Jews of Islam"* adlı eseri temel kaynak olarak ele alınmıştır. Lewis, Yahudi-Müslüman ilişkilerini incelediği eserlerinde, sadece Batılı araştırmacılara değil, aynı zamanda İslam literatürüne de başvurarak birçok bakış açısını bir araya getirmiştir.

Bernard Lewis, 20. yüzyılın önemli Oryantalistlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Günümüz Batı dünyasında İslam ile ilgili konularda en çok başvurulan yazarlardan biridir. Yahudi-Müslüman ilişkileri de dâhil olmak üzere Orta Doğu tarihi ve siyaseti üzerine çok sayıda eser kaleme almıştır. Lewis'in çalışmaları, birçok araştırmacı tarafından referans olarak kullanılmaktadır. Biz de bu çalışmada, Lewis'in Yahudi ve Müslüman ilişkilerini ele alış biçimini genel anlamda tarih yazıcılığı özelde Dinler Tarihi açısından değerlendirmeyi ve eserlerinden hareketle bu meseleye yaklaşımına dikkat çekmeyi amaçladık. Bu noktada Lewis'in, Yahudi-Müslüman ilişkilerine dair görüşleri çoğu zaman objektif görünse de bazı önemli noktalarda eleştirilere açıktır. Lewis'in eserlerini, farklı bakış açılarıyla karşılaştırmak ve eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmek önemlidir. Bu sayede, Lewis'in eserlerinden en doğru şekilde faydalanmak mümkün olacaktır.

Lewis'in çalışmaları, Yahudi-Müslüman ilişkileri de dâhil olmak üzere Orta Doğu tarihi ve kültürü üzerine yapılan araştırmalarda önemli bir yere sahiptir. Bernard Lewis'in görüşleri üzerine birçok çalışma yapılmış olsa da, Türkiye'de Dinler Tarihi alanında Yahudi-Müslüman ilişkilerine dair görüşlerini ve yorumlarını analiz eden bir tez çalışması henüz bulunmamaktadır. Bu çalışma, bu alanda yapılan ilk çalışmalardan biri olma özelliğini taşımaktadır. Lewis'in Yahudi-Müslüman ilişkilerine, özelde Osmanlı dönemindeki bu ilişkilere dair görüşlerini kapsamlı ve sistematik bir şekilde inceleyen ilk tez olması öngörülmektedir. Bu açıdan çalışma, Yahudi-Müslüman ilişkilerine dair alandaki literatüre önemli bir katkı sağlayacaktır.

B) Yöntem ve Kaynaklar

Sosyal bilimlerde, bilim insanları genellikle nitel araştırma yöntemlerine daha fazla ağırlık vermektedirler. Bunun nedeni nitel çalışmaların, istatistiksel yöntemlere göre daha detaylı veri toplama ve soruların derinlemesine analizini mümkün kılmasıdır. Nitel araştırma, disiplinler arası bütüncül bir bakış açısını esas almakla beraber yeni fikirlerin ortaya çıkmasına da imkân vermektedir.[1] Bu çalışma nitel araştırma yöntemleri kullanılarak üç bölüm halinde hazırlanmıştır.

Çalışmamızın birinci bölümünde Ortadoğu tarihçisi Bernard Lewis'in hayatı, ilmi şahsiyeti ve eserleri incelenmiştir. Lewis'in çok yönlü çalışmalarının olması nedeniyle bazı eserlerine ismen değinilmiştir. Konuyla ilgili olduğu düşünülen ve sıkça atıfta bulunulan eserler ise ayrıntılı bir şekilde analiz edilmiştir.

Nitel araştırmalarda; görüşme, gözlem, vaka çalışması ve doküman analizi gibi çeşitli veri toplama yöntemleri bulunmaktadır.[2] Veri toplama yöntemi belirlendikten sonra, toplanan bilgilerin nasıl düzenleneceği önemlidir. Nitel veri analizi için kullanılan yöntemler çeşitli olup, bunlar arasında İçerik Analizi, Betimsel Analiz, Söylem Analizi, Fenomenolojik Analiz gibi yöntemler kullanılmaktadır.[3] Çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümlerinde, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ve içerik analizi yöntemleri kullanılmıştır. Bu bölümlerde Bernard Lewis'in Yahudi-Müslüman ilişkilerine dair yaklaşımları ve yöntemi incelenmektedir.

Doküman analizi, araştırma kapsamında incelenen konuyla ilgili olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır.[4] Bu yöntemin uygulanmasında ilk adım, incelenecek dokümanları belirlemek için belirli kriterler oluşturmaktır. Belirlenen kriterlere uygun dokümanlara erişildikten sonra, dokümanların

---

1 Zeki Karataş, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2015), 63; Bilgen Kıral, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020), 172; Bruce L. Berg, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, çev. Howard Lune - Hasan Aydın (Konya: Eğitim Kitapevi, 2015), 19-20.

2 Fatma Nevra Seggie - Yasemin Bayyurt (ed.), *Nitel Araştırma: Yöntem, Teknik, Analiz ve Yaklaşımları* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2017), 44-48.

3 John W. Creswell, *Araştırmanın Deseni*, çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap, 2017); Creswell, *Araştırmanın Deseni*, 185; Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2018), 41.

4 Karataş, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", 72; Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 189.

orijinalliği kontrol edilmekte ve daha sonra dokümanlar detaylı bir şekilde okunup analiz edilerek elde edilen veriler ilgili yerlere işlenmektedir.[5] Bu metodun işleyişine bağlı olarak çalışmamızda ilk aşamada araştırmaya konu olacak dokümanlar için bir ölçüt belirlenmiştir. Bu ölçüt doğrultusunda Bernard Lewis'in Yahudi-Müslüman ilişkilerinin başlangıcına dair görüşleri ve Osmanlı Dönemi'nde bu ilişkilerin nasıl devam ettiğine dair eserleri tespit edilmiştir. Çalışmamızda kullanılan temel kaynak Lewis'in "*The Jews of Islam"*[6] adlı eseridir. Bu eser, İslam Dünyası'nda Yahudilere odaklanarak başlangıç noktasını belirleme ve konuya derinlemesine incelemede bize rehberlik etmektedir. Aynı zamanda bu eser, "*İslam Dünyasında Yahudiler"*[7] adıyla Türkçeye çevrilerek okuyuculara da ulaşmıştır. İkinci aşamada, Bernard Lewis'in geniş eser yelpazesi göz önüne alındığında, Yahudi-Müslüman ilişkileri üzerine yazmış olduğu diğer önemli çalışmaları da belirlenmiştir. Bu çalışmalar, Lewis'in düşünce yapısının ve araştırma yöntemlerinin çeşitliliğini yansıtarak çalışmamıza farklı perspektifler kazandırma potansiyeline sahiptir.

Çalışmamızın sonraki aşamasında içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi, elde edilen verilerin içeriğine odaklanan bir araştırma yöntemidir. Bu yöntemde, veriler daha derin bir analizden geçirilerek belirli kavramlar ve temalar etrafında örgütlenir. Daha önce yapılan analizler derinleştirilir.[8] Bu çerçevede, yazarın üzerinde durduğu konular tespit edilmiştir. Eserden hareketle Yahudi-Müslüman ilişkilerinin ne zaman başladığı ve Osmanlı Devleti'nde nasıl bir süreç izlediğine dair belirlediğimiz temel eserden ana temalar oluşturulmuştur. Akabinde elde edilen veriler tahlil ve tenkit edilmiştir. Yazarın konuyla ilgili değerlendirmeleri ve Müslümanlara yöneltmiş olduğu eleştirileri nedeniyle Tevrat'a, Batılı araştırmacıların eserlerine ve gerekli görülen durumlarda Kur'an ayetlerine ve Müslüman yazarların eserlerine müracaat edilmiştir.

---

5 Kıral, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", 181; Seggie - Bayyurt, *Nitel Araştırma: Yöntem, Teknik, Analiz ve Yaklaşımları*, 48-49; Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 194-200.

6 Bernard Lewis, *The Jews of Islam* (New Jersey: Princeton University Press, 1984).

7 Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. Belgin Çınar (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018).

8 Seggie - Bayyurt, *Nitel Araştırma: Yöntem, Teknik, Analiz ve Yaklaşımları*, 253-254; Berg, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 342.

BİRİNCİ BÖLÜM

BERNARD LEWİS'İN HAYATI VE ESERLERİ

1.1 Hayatı

Bernard Lewis, 31 Mayıs 1916'da Londra'da orta sınıf bir Yahudi ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Lewis, İngiltere'de doğmuş olmanın kendisi için büyük bir ayrıcalık olduğunu düşünerek bu durumdan dolayı ülkesine karşı derin bir minnettarlık hissi taşımıştır.[9]

Küçük yaşlardan itibaren dillere ve tarihe karşı ilgi gösteren Lewis, Yahudilik'te ergenliğe geçiş için yapılan Bar Mitzva töreni vasıtasıyla İbranice ile tanışmış ve kendi çabasıyla bu dili öğrenmiştir. Lewis'in İbraniceye olan ilgisi, doğal bir süreç olarak kendisini Aramiceye de yönlendirmiştir. Ancak, Aramice konusundaki ilerlemesi sınırlı kalmış, ardından Arapçaya yoğunlaşmıştır. Üniversite eğitimine başladığında aynı anda Latince, Yunanca, Eski Ahit İbranicesi ve Klasik Arapça çalışmaya başlamıştır. Yüksek lisans seviyesine geçtiğinde ise Arapça çalışmalarını genişleterek Farsça ve Türkçeyi de dil listesine eklemiştir.[10] Lewis'in dillere olan bu ilgisi, onu ilerleyen yıllarda Orta Doğu tarihi ve İslam-Batı ilişkileri konularında saygın bir uzman haline getirmiştir.

Lewis, dil öğrenmenin yanı sıra keşfettiği en önemli şeyin kitap okuma olduğunu vurgulamıştır. Kitap okuma zevkini keşfettikten sonra bireysel bir kitap koleksiyonu oluşturmaya yönelen Lewis, bu eylemin bireye istenilen zamanda ve yerde özgürce okuma olanağı sağlaması, aynı zamanda bu kitapların her daim ulaşılabilir olması nedeniyle çeşitli avantajlar sunacağına inanmıştır. Bu yüzden Lewis, ikinci el kitapçılardan uygun fiyatlarla kitaplar edinerek anlamlı bir koleksiyon oluşturmuş ve edebi birikimini derinleştirmiştir.[11]

---

9 Bernard Lewis - Buntzie Ellis Churchill, *Tarih Notları: Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları*, çev. Çağdaş Sümer (Ankara: Arkadaş, 2014), 7-8.

10 Bernard Lewis, *From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East* (New York: Oxford University Press, 2004), 1-2.

11 Lewis - Churchill, *Tarih Notları: Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları*, 17-18.

Bernard Lewis, o dönemde İngiltere'de tarih eğitiminin önemli bir yere sahip olduğuna işaret etmektedir. Yalnızca yakın tarih değil, klasik antikiteden günümüze kadar Batı uygarlığının tarihi öğretilir ve tarih alanında çalışan öğrencilerin Latince ve Fransızca gibi dilleri de bilmeleri gerektiğini de belirtmektedir. Lewis, Avrupa ve Hıristiyanlık odaklı böylesi bir tarih eğitiminin kendisini İslam tarihini çalışmaya hazırlamadığını ifade etmiştir. Buna karşın, bu eğitim sayesinde tarihsel sürecin doğasına, tarih araştırmanın ve yazmanın amaç ve usulüne dair geniş bir anlayış geliştirmiştir.[12]

Lewis, 1936 yılında Londra Üniversitesi'ne bağlı School of Oriental and African Studies'den (Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu) Yakın ve Orta Doğu Tarihi alanında lisans diploması almıştır. Lisansüstü eğitiminin bir kısmını Paris Üniversitesi'nde tamamlamış ve 1937 yılında Semitik İncelemeler Diploması (Diplôme des Études Sémitiques) almıştır.[13]

Lewis, hocası Gibb'in önerisi üzerine, 1937–38 akademik yılında Royal Asiatic Society'nin (Kraliyet Asya Derneği) sağladığı bursla Ortadoğu'yu keşfetme fırsatı bulmuştur. İlk durağı Mısır olan bu seyahatte, klasik Arapçanın yanı sıra Âmmice denilen halk Arapçasını da öğrenmiştir. Bu gezi sırasında Lewis, bir süre Kahire Üniversitesi'nde okutmanlık yapmıştır. Mısır'ın ardından Filistin, Suriye, Lübnan ve Türkiye'yi gezerek, 1938 baharında Londra'ya dönmüştür.[14]

Lewis'in Ortadoğu ülkelerine gerçekleştirdiği ziyaretler, bölgedeki krallar, yöneticiler ve meslektaşlarıyla yaptığı kapsamlı görüşmeler ve en önemlisi Ortadoğulu öğrencilerle geçirdiği zaman, bölgedeki günlük hayatın nabzını tutma fırsatı sağlamıştır. Bu deneyimler, zaman zaman Ortadoğu'da meydana gelen olaylar hakkında kamuoyuna seslenme arzusunu uyandırmış ve genellikle dergilere, ara sıra da gazetelere verdiği röportajlar ve yazdığı makalelerle düşüncelerini paylaşmıştır.[15]

Bernard Lewis, akademik kariyerine 1938 yılında SOAS'ta İslam Tarihi yardımcı öğretim görevlisi olarak başlamıştır. 1939 yılında Londra Üniversitesi İslam Tarihi

---

12 Lewis - Churchill, *Tarih Notları: Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları*, 3-4.

13 Defne Bilir, *Twentieth-Century Western Scholarly, Artistic, and Journalistic Perspectives on the Mıddle East: Bernard Lewis, Davıd Douglas Duncan, and Sandra Mackey* (Florida: Florida State University Libraries, Doktora Tezi, 2012), 9-11.

14 Lewis, *From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East*, 2-3.

15 Lewis, *From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East*, 10.

Kürsüsü'nden döneminin meşhur oryantalistlerinden H. A. R. Gibb[16] danışmanlığında hazırlamış olduğu *The Origins of Ismailism* adlı teziyle doktor unvanını almıştır.[17] Ancak, II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Lewis de orduya katılmış; 1940 ile 1941 yılları arasında İngiliz Ordusu'nun Zırhlı Kolordu ve İstihbarat Kolordusu'nda görev yapmıştır. 1941'den 1945'e kadar Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmış, ardından SOAS'a dönmüştür. 1949'da Yakın ve Orta Doğu Tarihi kürsüsüne Profesör olarak atanmıştır. 1974'e kadar burada ders vermiştir.[18]

Bernard Lewis ilk araştırma alanının Arap-İslam tarihi olduğunu belirtmiştir. Özellikle İsmaililer ve Haşhaşiler gibi dinî hareketler üzerine çalışmıştır. 1940'ların sonlarında İsrail'in bağımsız devlet olması ve birçok Arap ülkesine vize almanın zorlaşmasıyla araştırma odak noktasını Türkiye tarihine, özellikle Osmanlı dönemine kaydırmıştır. Bu dönemde, İstanbul arşivlerinde detaylı araştırmalar yapmak için Batılı akademisyenlere açılan kapıları değerlendirmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın uluslararası etkisiyle Lewis araştırmalarını Ortadoğu'nun geneline genişletmiştir. Böylece üç çalışma alanını birleştirerek, erken dönemden Osmanlı dönemine ve modern zamanlara kadar İslam ile Batı arasındaki etkileşim tarihini incelemiştir.[19]

1949 sonbaharında üçüncü kez Ortadoğu'yu ziyaret eden Lewis, bölgede önemli değişikliklerin meydana geldiğini fark etmiştir. 1948'deki Arap-İsrail savaşları sonrasında Arap ülkelerine Yahudilerin girişi kısıtlanmış ve bu da Lewis'in araştırma yapabileceği ülke sayısını oldukça azaltmıştır. Araştırmasını daha rahat yürütebileceği ülkeler Türkiye, İran ve İsrail ile sınırlı kalmıştır. Lewis de 1949-1950 akademik yılını bu üç ülkede geçirecek şekilde planlamıştır. Başlangıç noktası olarak İstanbul'u seçen Lewis, Türk kütüphane ve arşivlerinde uzun çalışmalar yapmıştır. Lewis, buralarda

---

16 Gibb, klasik ve modern İslam tarihi ve kültürüne dair eserleriyle seçkin bir şarkiyatçıdır. Daha sonra gelen araştırmacılar üzerinde de büyük etkisi olmuştur. Gibb'e göre günümüz Müslümanlığını anlayabilmek için klasik İslam'ı iyi bilmek gerekir. Gibb, İslam tarihini ve kültürünü yorumlarken genel olarak ekonomik ve materyalist bir yaklaşım sergilemektedir. Özellikle İslam'ın ilk yayılış dönemine ait ifadelerinde itikadi ve ahlaki öğretilerin tarihî önemini göz ardı etmektedir. İslam'ın gelişmesini, daha çok Müslüman olma durumundaki Arap kabilelerinin elde etmeyi bekledikleri maddi ve dünyevi çıkarlara dayandırmaktadır. Bk. Jacob M. Landau, "Gibb, Sir Hamilton Alexander Roskeen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/66-67.

17 A. L. Tibawi vd., "İngilizce Konuşan Oryantalistler: İslâm'a ve Araplara Yaklaşımlarına Dair İkinci Eleştiri", *Krizdeki Oryantalizm* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998), 153.

18 Özgür Oral, "Bernard Lewis ve Oryantalist Gelenek", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2 (2003), 601-620.

19 Bilir, *Twentieth-Century Western Scholarly, Artistic, and Journalistic Perspectives on the Mıddle East*, 9-10.

yaptığı çalışmaları ve bu çalışmaların ürünü olan ilk yayınlarını akademik kariyerinin bir parçası, hem kendini ifade etme aracı hem de ilerleme yönünde bir basamak olarak görmüştür.[20]

Lewis, 1974 yılında Princeton Üniversitesi'nden araştırma yapmak için bir davet almış ve 1986'da resmi olarak emekli olana kadar orada birçok lisansüstü öğrencinin başarısında rol oynamıştır. Princeton Üniversitesi'nde kariyerini büyük ölçüde etkileyen makaleler ve kitaplar yayınlamıştır. 1982'de ABD vatandaşlığına geçmiş; 1986'dan 1990'a kadar Cornell Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmıştır.[21]

Lewis, 1966 yılında kurucu üye olarak yer aldığı MESA'da (Kuzey Amerika Ortadoğu Araştırmaları Derneği - Middle East Association of North America) aktif rol oynamıştır. Fakat 2007 yılında MESA'ya alternatif olarak görülen ASMEA'yı (Ortadoğu ve Afrika Araştırmaları Derneği - Association for the Study of the Middle East and Africa) kurmuştur.[22]

Akademik tanınırlığı ve katkıları dolayısıyla Bernard Lewis çeşitli ödüllerle onurlandırılmıştır. Bu ödüller arasında 2002 yılında Atatürk Society of America tarafından verilen "Universality of Civilization & Peace Ödülü" ve 2007 yılında American Enterprise Institute tarafından takdim edilen "Irvin Kristol Ödülü" bulunmaktadır. Tarih alanındaki katkıları nedeniyle ise on beş üniversite tarafından fahri doktora unvanı ile ödüllendirilmiştir.[23]

Lewis, yirmi birinci yüzyılda Ortadoğu üzerine yapılan akademik tartışmalara önemli katkılarda bulunmuştur. 2012 yılında uzun süre beraber çalıştığı, Buntzie Ellis Churchill ile birlikte kaleme aldığı anılarını *"Notes on a Century: Reflections of a Middle East*

---

20 Bernard Lewis, *Babil'den Dragomanlara*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Kapı Yayınları, 2008), 6-7.

21 Bilir, *Twentieth-Century Western Scholarly, Artistic, and Journalistic Perspectives on the Mıddle East*, 9.

22 Meliha Aktürk, *Bernard Lewis'in İslam Tarihine Yaklaşımı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 10.

23 Bilir, *Twentieth-Century Western Scholarly, Artistic, and Journalistic Perspectives on the Mıddle East*, 11.

Historian"[24] adıyla yayınlamıştır. Lewis, 19 Mayıs 2018'de New Jersey'deki bir huzur evinde 101 yaşında hayatını kaybetmiştir.[25]

Lewis, 1947 yılında Ruth Hélène Oppenhejm ile yaptığı evlilik sonucunda, biri erkek (Michael John Bernard) biri kız (Melanie Elisabeth) olmak üzere iki çocuk sahibi olmuştur. Ancak çiftin birlikteliği 1974 yılında sona ermiştir. Lewis'in boşandığı eşi 30 Ocak 2009 tarihinde yaşamını yitirmiştir.[26]

1.2 Eserleri

Bu bölümde, Lewis'in kitaplarına ve makalelerinin künyesine değinilmektedir. Bu eserler, Lewis'in Orta Doğu'ya dair derin bilgisini ve analitik bakış açısını yansıtmaktadır. Lewis'in, akademik çalışmaları; İslam tarihi, Orta Doğu ve Batı-Orta Doğu ilişkileri gibi geniş bir alanı kapsamakta ve bu alanlarda önemli katkılar sağlamaktadır.

Lewis'in çalışmaları; geniş, kapsamlı ve derin analizleri ile ön plana çıkmıştır. Kaynaklara hâkimiyeti, farklı disiplinlerden yararlanma yeteneği ve çok sayıda dil bilmesi, eserlerine özgün bir bakış açısı kazandırmıştır. Lewis, eserlerinde karmaşık bir dil kullanmadan, açık ve anlaşılır bir şekilde yazarak eserlerini geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırmayı başarmıştır. Eserlerinde çok sayıda kaynak kullanmış ve konuları derinlemesine araştırmıştır. Bu sayede okuyuculara geniş bir bakış açısı sunmuştur. Bazı eleştirmenler, Lewis'in eserlerinde Oryantalist bir bakış açısı olduğunu ve bu perspektifin Orta Doğu ve İslam'ı yanlış bir şekilde temsil ettiğini savunmaktadır. Bazı eleştirmenler ise, Lewis'in eserlerinde Batı yanlısı bir tutumun olduğu ve Batı'nın Orta Doğu'daki rolünü meşrulaştırmaya çalıştığını iddia etmektedir. Bütün bu eleştirilere rağmen, Lewis'in eserleri Orta Doğu ve İslam'ı anlamak için önemli birer kaynaktır. Bu eserler, bu alanlarda araştırma yapan akademisyenler ve öğrenciler için birer referans niteliği taşımaktadır.

---

24 Bernard Lewis - Buntzie Ellis Churchill, *Notes on a Century: Reflections of a Middle East Historian* (New York: Viking, 2012). Bu eser türkçeye çevrilmiştir. Bk. Lewis - Churchill, *Tarih Notları: Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları*.

25 Louis Pinkett, "Bernard Lewis" (Salem Press Biographical Encyclopedia, 2022).

26 Aktürk, *Bernard Lewis'in İslam Tarihine Yaklaşımı*, 10.

1.2.1 Kitapları

Bernard Lewis, aşağıda listelenen ve çoğu Arapça, Farsça ve Türkçe dâhil olmak üzere birçok dile çevrilmiş olan kitapları yazmış ve yayınlamıştır:

- The Origins of Ismailism: A Study of the Historical Background of the Fatimid Caliphate (1940)
- A Handbook of Diplomatic and Political Arabic (1947)
- The Arabs in History (1950)
- The Emergence of Modern Turkey (1961)
- Istanbul and the Civilizations of the Ottoman Empire (1963)
- The Middle East and the West (1964) [1994'te The Shaping of the Middle East olarak revize edilmiş.]
- The Assassins: A Radical Sect in Islam (1967)
- Race and Color in Islam (1971) [1990'da Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry olarak revize ve genişletilmiş.]
- Islam in History: Ideas, People, and Events in the Middle East (1973)
- History — Remembered, Recovered, Invented (1975)
- Studies in Classical and Ottoman Islam, 7th-16th Centuries (1976)
- Islam and the Arab World: Faith, People, Culture (1976)
- The Muslim Discovery of Europe (1982)
- The Jews of Islam (1984)
- Semites and Anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice (1986)
- The Political Language of Islam (1988)
- Islam and the West (1993)
- Cultures in Conflict: Christians, Muslims, and Jews in the Age of Discovery (1995)
- The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years (1995) [İngiltere'de The Middle East: 2,000 Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day (1995) olarak yayınlandı]
- The Future of the Middle East (1997)
- The Multiple Identities of the Middle East (1998)
- A Middle East Mosaic: Fragments of Life, Letters and History (2000)

- What Went Wrong?: The Clash, Between Islam and Modernity in the Middle East (2002) [Britanya baskısında alternatif başlık: What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response (2001)]
- The Crisis of Islam: Holy War and Unholy Terror (2003)
- From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East (2004)
- Europe and Islam (2007)
- Political Words and Ideas in Islam (2008)
- Faith and Power: Religion and Politics in the Middle East (2010)
- The End of Modern History in the Middle East (2011)

Bernard Lewis'in editör, çevirmen ve/veya ortak yazar olarak katkıda bulunduğu kitaplar:

- Historians of the Middle East (1962, ed. Bernard Lewis ve P.M. Holt)
- The Cambridge History of Islam, 2 Vols. (1970, ed. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis)
- The World of Islam: Faith, People, Culture (1992, ed. Bernard Lewis)
- Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople, 2 Vols. (1974, ed. ve trans. Bernard Lewis)
- Population & Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century (1978, ortak yazarlar: Amnon Cohen ve Bernard Lewis)
- Introduction to Islamic Theology and Law, by Ignaz Goldziher (1981, ed. Bernard Lewis)
- Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society, 2 Vols. (1982, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis)
- Muslims in Europe (1994, ed. Bernard Lewis ve Dominique Schnapper)
- Music of a Distant Drum: Classical Arabic, Persian, Turkish, and Hebrew Poems (2001, trans. Bernard Lewis)
- The New Terrorism: Threat And Response (2002, ortak yazar Bernard Lewis)
- Islam: The Religion and the People (2008, ortak yazarlar Buntzie Ellis Churchill ve Bernard Lewis)
- Notes on a Century: Reflections of a Middle East Historian (2012 Buntzie Ellis Churchill ve Bernard Lewis)

Lewis, İslam dünyasını etkileyen birçok konuyu aktif bir şekilde izlemiş, kendisiyle gerçekleştirilen söyleşilere katılmış, popüler dergilerde yayınlanan makaleleriyle geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır ve sürekli olarak yeni kitaplar kaleme almıştır. Eserlerinde İslam tarihi, Ortadoğu ve Batı-Ortadoğu ilişkileri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu denli ünlü bir tarihçinin tüm eserlerini detaylı bir biçimde ele almak mümkün değildir. Bu nedenle tespit edebildiğimiz kitapların listesini yukarıda vermeye çalıştık. Burada ise konumuzla ilgili olduğunu düşündüğümüz, sıkça atıfta bulunduğumuz eserlerinden ve Lewis'in hayatı veya fikirleri anlatılırken en çok üzerinde durulan kitaplarından bahsedeceğiz.

- **The Origins of Ismailism: A Study of the Historical Background of the Fatimid, Caliphate**[27]

Lewis'in doktora tezi olan bu kitap 1940 yılında ikinci dünya savaşının patlak verdiği bir dönemde yayımlanmıştır. Tezinin gözden geçirilmesi ve editörlük işlemleri için zamanı olmadığından Londra Üniversitesi'nin yayın fonundan aldığı hibe ile tezini yayınlayabilmiştir. Türkçeye çevrilmemiş olan bu eser; İsmailîliğin kökenleri, inançları, Fatımîlere etkisi ve Fatımî Halifeliği konularını ele almıştır. İsmailîliğin erken tarihine ve gelişimine dair kapsamlı bir incelemedir.

- **The Arabs in History**[28]

Bernard Lewis'in *Tarihte Araplar* [29] adıyla çevrilen bu eserinde İslam öncesi Arap toplumunu özetleyip, Hz. Muhammed'in doğumundan başlayarak, Arapların tarih sahnesindeki gelişimini ele almıştır. Arap ve İslam tarihini geniş bir perspektifle ele alarak klasik oryantalist bakışın dışında siyasi, kültürel, ekonomik ve toplumsal faktörleri göz önüne alan bir yaklaşım sergilese de, eserin içinde bazı oryantalist unsurlara ve genelleme eğilimlerine rastlanmaktadır. Söz gelimi, Batı sömürgeciliğini yansız bir süreç olarak ele alarak, sömürgeciliğin doğurduğu eşitsizlik, yıkım ve talan

---

27 Bernard Lewis, *The Origins of Ismailism: A Study of the Historical Background of the Fatimid Caliphate* (Cambridge: Heffer & Sons, 1940).

28 Bernard Lewis, *The Arabs in History* (New York: Oxford University Press Inc., 1950).

29 Bernard Lewis, *Tarihte Araplar* (İstanbul: Ağaç Kitapevi Yayınları, 2009).

gibi sonuçlara yeterince vurgu yapmamış olması, eserin bir eksikliği olarak eleştirilmiştir.[30]

- **Notes and Documents from the Turkish Archives[31]**

Bernard Lewis'in *Türkçe Arşivlerinden Notlar ve Belgeler* adlı bu eseri, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Yahudilerin tarihine dair önemli belgeler ve yorumlar içermektedir. Lewis bu eserini yazarken Osmanlı arşivlerinde bulunan defterler, fermanlar, mahkeme kayıtları gibi çeşitli belgeleri incelemiştir. Bu belgeler yardımıyla Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudilerin sosyal, ekonomik, hukuki ve dinî hayatlarına dair bilgiler elde etmiştir. Ayrıca Lewis bu eserde Osmanlı topraklarının farklı bölgelerinde yaşayan Yahudi topluluklarını karşılaştırmalı bir şekilde ele almıştır. Bu sayede farklı coğrafyalardaki Yahudi yaşamının çeşitliliğini ortaya koymuştur. Bu eser Osmanlı Devleti'nde Yahudilerin tarihine dair orijinal belgeler ve veriler sunmasıyla önemli bir kaynaktır.

- **The Emergence of Modern Turkey[32]**

Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu* [33] adıyla Türkçeye çevrilen bu eseri Osmanlı Devleti'nin gerileyiş döneminden başlayarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar uzanan tarihsel süreci ele almaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi hakkında kapsamlı ve detaylı bilgi edinmek için önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir.[34] Osmanlı'nın 17. yüzyıldan itibaren yaşadığı siyasi, ekonomik ve sosyal sorunları, askerî yenilgileri ve toprak kayıplarını analiz ederek modernleşme çabalarının temellerini anlatmaktadır. Tanzimat ve Islahat hareketleri, Jön Türklerin ortaya çıkışı ve II. Meşrutiyet'in ilanı gibi önemli dönüm noktaları incelenerek modernleşmenin aşamaları ve etkileri değerlendirilmektedir. Birinci Dünya Savaşı sonrası Türk Kurtuluş Savaşı'nın seyrini, Mustafa Kemal Atatürk ve Milli Mücadele'nin rolünü anlatan eser,

---

30 Simay Şendil, *Bernard Lewis'in Soğuk Savaş Dönemi Oryantalizmi Üzerine Etkileri* (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 65.

31 Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives* (Jerusalem: Orıental Notes And Studıes, 1952).

32 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra: Oxford University Press, 1968).

33 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993).

34 Cengiz Orhonlu, "Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey, London 1961", *Tarih Dergisi* 13/17-18 (2011), 196.

Cumhuriyet'in kuruluşuyla modernleşme hamlelerinin yeni bir aşamaya girdiğini vurgulamaktadır. Cumhuriyet dönemindeki siyasi partiler, ekonomik gelişmeler, toplumsal değişimler gibi konulara da değinerek Türkiye'nin modernleşme serüvenini bütüncül bir şekilde sunmaktadır. Eser, Osmanlı Devleti'nin son döneminden modern Türkiye'nin kuruluşuna kadar uzanan tarihî süreci objektif bir bakış açısıyla incelemektedir. Bu eser, Batı'nın bakış açısından kaleme alınmış olup, klasik modernleşmeci perspektifi savunmaktadır. Lewis, Osmanlı Devleti'nin çöküşünün derin etkilerini vurgularken, aynı zamanda modern Türkiye'nin uluslararası alandaki konumunu belirlemenin tek yolunun, modernleşmek ve Batılılaşmak olduğunu savunmaktadır.[35]

- **The Jews of Islam[36]**

Bernard Lewis'in *İslam Dünyasında Yahudiler*[37] adıyla Türkçeye çevrilen bu eseri çalışmamızın temel kaynağını oluşturmaktadır. İslam topraklarında yaşayan Yahudilerin tarihini anlatan eser; "İslam ve Öteki Dinler", "Yahudi İslam Geleneği", "Orta Çağın Sonlarıyla Yeni Çağın Başları" ve "Geleneğin Sonu" olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. İlber Ortaylı, Lewis'in bu eserinde Osmanlı Yahudiliğine ayırdığı yerin nispeten az olduğunu, ancak yazarın geniş literatür bilgisi ve arşiv çalışmalarıyla konunun yeni boyutlarını ortaya koyduğunu ve Orta Doğu Musevi tarihi hakkında evrensel bir bakış açısı sunduğunu ileri sürmüştür.[38] Eser, Yahudilerin Arap Yarımadası'na ilk ne zaman ve nasıl geldiklerini, Hz. Muhammed ile ilişkilerini ve İslam'ın ilk yıllarındaki statülerini incelemektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde Yahudilerin korunaklı bir yaşam sürdüklerini, dinî özgürlüklerine saygı gösterildiğini ve devletin ekonomik ve sosyal alanlarına olumlu katkılarda bulunduklarını vurgulamaktadır. Bu eserde Lewis, Yahudi-Müslüman ilişkilerinin tarihî arka planını ve Osmanlı Dönemi'ndeki seyri hakkında kapsamlı bir analiz sunmaktadır. Lewis, genellikle objektif olmakla birlikte bazı önemli noktalarda eleştirilere açık yorumlar yapmıştır. Bu açıdan, The Jews of Islam, İslam topraklarında yaşayan Yahudilerin tarihini anlamak için önemli bir

35 Oral, "Bernard Lewis ve Oryantalist Gelenek", 601-620.
36 Lewis, *The Jews of Islam*.
37 Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*.
38 İlber Ortaylı, "Bernard Levis, the Jews of Islam, [Kitap Tanıtımı]", *Belleten* 49/194 (1985), 397-400.

kaynak olmasına rağmen, eleştirilen yönleri de göz önünde bulundurularak okunması ve değerlendirilmesi gereken bir kitaptır.

- **Semites and Anti-Semites: An Inquiry Into Conflict and Prejudice**[39]

Bernard Lewis'in, *Orta Doğu'da Çatışma ve Önyargı: Semitizm ve Anti-Semitizm*[40] adıyla Türkçeye çevrilen bu eseri, anti-Semitizmin kökenlerini ve gelişimini farklı dönemler üzerinden değerlendirmektedir. Eser Romalıların Yahudilere karşı tutumundan, Hıristiyan teolojisindeki Yahudi karşıtı öğretilere kadar uzanan bir zaman dilimini inceleyerek, anti-Semitizmin nasıl şekillendiğini analiz etmektedir. Eser, önyargıların ve ayrımcılığın yıkılması için eleştirel bir bakış açısı sunmaktadır.

- **Istanbul and the Civilizations of the Ottoman Empire**[41]

Lewis'in *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*[42] adıyla Türkçeye çevrilen bu eseri şehrin ve Osmanlı Devleti'nin tarihi ve kültürü hakkında kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Kitap, Bizans'ın kuruluşundan Osmanlı'nın çöküşüne kadar uzanan geniş bir zaman dilimini ele alırken, İstanbul'un fethi sürecini detaylı bir şekilde inceleyerek, şehrin sonrasında nasıl bir uygarlık merkezi haline dönüştüğünü analiz etmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yönetim yapısı, toplumsal düzeni ve kültürel zenginliklerini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

- **The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years**[43]

Bu eserde Orta Doğu'nun MÖ 2000'den günümüze kadarki tarihi incelemektedir. Eser, bölgenin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel tarihini kronolojik olarak takip ederek

---

39 Bernard Lewis, *Semites and Anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice* (New York: W. W. Norton & Company, 1987).

40 Bernard Lewis, *Orta Doğu'da Çatışma ve Önyargı: Semitizm ve Antisemitizm*, çev. Hür Güldü (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2021).

41 Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilizations of the Ottoman Empire* (University of Oklahoma Press, 1963).

42 Bernard Lewis, *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*, çev. Nihal Önol (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1975).

43 Bernard Lewis, *The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years* (Scribner, 1996). Eser İngiltere'de şu şekilde yayınlanmıştır: *The Middle East: 2000 Years of History from the Rise of Christianity to thePresent Day, History of Civilisation* (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1995).

okuyucuya geniş bir perspektif sunmaktadır. Bu eser *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*[44] adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

- **From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East**[45]

Lewis'in bu eseri, Orta Doğu'yu anlamaya yönelik kapsamlı bir çalışma olup, 40 yılı aşkın bir süre zarfında yazılmış çeşitli makale ve konuşmaları bir araya getirmektedir. Çalışmada Orta Doğu'nun tarihini, kültürünü, siyasetini ve güncel olaylarını derinlemesine inceleyerek, bölgenin karmaşıklıklarını anlama çabasını yansıtmaktadır. Yazar, geniş bir zaman dilimini kapsayan bu eserinde, Orta Doğu'nun geçmişinden günümüze uzanan gelişimini ele almaktadır. Eser *Babilden Dragomalara*[46] adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Lewis'in Orta Doğu'ya dair görüşlerini anlamak ve bölgeyi detaylı bir şekilde incelemek isteyenler için bu eser, önemli bir referans kaynağıdır.

- **Notes on a Century: Reflections of a Middle East Historian**[47]

Lewis bu eserini Buntzie Ellis Churchill ile birlikte kaleme almıştır. *Tarih Notları: Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları*[48] adıyla Türkçeye çevrilen eser, Lewis'in 95 yıllık yaşamı boyunca Orta Doğu'yu araştırma ve inceleme deneyimlerine dayalı olarak kaleme alınmıştır. Bir otobiyografik çalışma olarak nitelendirebileceğimiz kitap, tarihî bir anlatıdan ziyade; kişisel anekdotlar, karşılaşmalar ve düşünceler aracılığıyla, Lewis'in Orta Doğu tarihine ve kültürüne bakış açısını okuyuculara sunmaktadır. Bu eser, Lewis'in anıları, meslekî kariyeri, kitaplarının yazılış öyküsü ve etkileri üzerine yapılan incelemeler için yazarın kişisel hayatına dair zengin ayrıntıları ortaya koyarak, onun edebi mirasının derinliklerine ulaşmamıza olanak sağlamaktadır.[49]

---

44 Bernard Lewis, *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, çev. Selen Y. Kölay (Ankara: Arkadaş, 2017).

45 Lewis, *From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East*.

46 Lewis, *Babil'den Dragomanlara*.

47 Lewis - Churchill, *Notes on a Century: Reflections of a Middle East Historian*.

48 Lewis - Churchill, *Tarih Notları: Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları*.

49 Mustafa Gündüz, "Bernard Lewis, Buntzie Ellis Churchill, Tarih Notları, Bir Ortadoğu Tarihçisinin Notları", *Arkadaş Yayınları* 5/10 (2015), 196-199.

- **Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople**[50]

İslam tarihinin başlangıcından 1453'teki İstanbul'un fethine kadar uzanan geniş bir dönemi kapsayan kapsamlı bir incelemedir. Eser, sadece siyasi olayları değil, aynı zamanda ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmeleri de ele alarak okuyuculara daha bütünsel bir tarih anlayışı kazandırmaktadır.

- **Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry**[51]

Lewis'in bu eseri Türkçeye *Ortadoğu'da Irk ve Kölelik - Tarihsel Araştırma*[52] adıyla çevrilmiştir. İslam hukukunun kölelik konusundaki bakış açısını inceleyen çalışma, dinin köleliği tamamen yasaklamamakla birlikte, kölelerin haklarını koruyan düzenlemeler getirdiğini vurgulayarak, İslam hukukunun kölelik uygulamalarını nasıl etkilediğini analiz etmektedir. Eser, alana ilgisi olan herkes için kısa sürede okunabilecek ve zengin bilgi sunan bir kaynak niteliğindedir. Geniş kaynakçası ile de araştırmacıları yönlendirme özelliği taşımaktadır.[53] Yazar, eserinde İslam'da kölelik konusunu ele alırken, konunun hassasiyetinin farkında olduğunu ve bu nedenle polemikten uzak bir şekilde objektif bir tutum sergilemeye çalıştığını belirtmektedir. Bu hassasiyetin sebebini de konunun tarihî önemine ve günümüzdeki tartışmalara bağlamaktadır.[54]

- **Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society**[55]

Osmanlı Devleti'nde Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerinin durumunu inceleyen kitabın editörlüğünü Benjamin Braude ve Bernard Lewis yapmıştır. Çalışma, Osmanlı Devleti'nde var olan çok-etnikli ve çok-dinli yapının temelini oluşturan millet sistemi

---

50 Bernard Lewis, *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople.* (New York: Harper and Row, 1974).

51 Bernard Lewis, *Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry* (New York: Oxford University Press, 1990).

52 Bernard Lewis, *Ortadoğu'da Irk ve Kölelik - Tarihsel Araştırma*, çev. Enver Günsel (İstanbul: Truva Yayınları, 2006).

53 Ramazan Çınar, "Ortadoğu'da Irk Kavramı ve Kölelik, yazar Bernard Lewis", *Kalemname* 3/6 (2018), 287-297.

54 Ahmet Turan Yüksel, "Race and Slavery in the Middle East An Historical Enquiry - Bernard Lewis", *İstem* 1 (2003), 223-230.

55 Benjamin Braude - Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society* (New York: Holmes and Meier, 1982).

üzerine odaklanmaktadır. Özellikle Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerini merkeze alarak, millet sisteminin bu dinî topluluklar üzerinde nasıl uygulandığını detaylı bir şekilde incelemektedir. Çalışma, millet sisteminin Osmanlı Devleti'ndeki dinî örgütlenme yapısına etkilerini ele alarak devletin çok farklı kültürleri barındıran yapısında nasıl bir denge unsuru olduğunu açıklamayı amaçlamaktadır.

Eser, Hristiyan ve Yahudi cemaatlerinin kimliklerinin nasıl oluştuğunu ve Osmanlı toplumunda nasıl aidiyet duygusu geliştirdiklerini araştırmaktadır. Dinî, etnik ve kültürel farklılıkların bu kimliklerin oluşumunda nasıl rol oynadığı tartışmaktadır. Bu eser, Osmanlı Devleti'nin toplumsal çoğulculuğunu anlamak adına önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Devletin zengin etnik, dinî ve kültürel yapısını detaylı bir şekilde ele alarak, toplumsal çoğulculuğunun temel dinamiklerini ortaya koymakta ve bu bağlamda tarihî bir bakış açısı sunmaktadır.

- **Islam and the West**[56]

Bernard Lewis'in Türkçeye *İslam ve Batı*[57] adıyla çevrilen bu kitabı, İslam ve Batı'nın tarihsel süreçte birbirleriyle nasıl etkileşime girdiğini, birbirlerinden nasıl etkilendiklerini ve bu etkileşimlerin siyasi, kültürel ve entelektüel alanlarda nasıl sonuçlar doğurduğunu kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir. İki medeniyet arasındaki bu karmaşık ilişkileri derinlemesine inceleyerek, farklı bir perspektif sunmaktadır. Bu kitap, sadece siyasi ve askeri ilişkileri değil, aynı zamanda kültürel ve dinî etkileşimi de detaylı bir şekilde inceleyerek, bilim, sanat, felsefe ve edebiyat gibi alanlarda İslam ve Batı'nın birbirlerini nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır. Lewis, bu etkileşimlerin her iki tarafı nasıl şekillendirdiğini ve ortaya çıkan sonuçların nasıl bir zenginlik yarattığını açıklayarak geniş bir perspektif sunmaktadır.

1.2.2 Makaleleri

Bernard Lewis'in geniş bir makale koleksiyonuna sahip olması nedeniyle, bu bölümde sadece makale künyelerine yer verilecektir. Makaleleri çoğunlukla İslam ve Ortadoğu ile ilgili konularda yazılmış olup, farklı dergilerde, kitaplarda ve diğer yayın

56 Bernard Lewis, *lslam and the West* (New York: Oxford Universty Press, 1993).
57 Bernard Lewis, *İslam ve Batı*, çev. Çağdaş Sümer (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2017).

mecralarında yayınlanmıştır. Ayrıca, bazı makaleleri daha sonra toparlanarak kitap haline getirilmiştir.

- ***"Recent Developments in Turkey"**, International Affairs, 27/3 (1951), 320-331.*
- ***"Islamic Revival in Turkey"**, International Affairs, 27/1 (1952), 38-48.*
- ***"The Sources for the History of the Syrian Assassins"**, Speculum, 27/4 (1952), 475-489.*
- ***"History Writing and National Revival in Turkey"**, Middle Eastern Affairs, 4 (1953), 218-77.*
- ***"Communism and Islam"**, International Affairs, 30/1(1954), 1-12.*
- ***"The Return of Islam"** , Commentary, 61 (1976), 39-49*
- ***"Islamic Revolution"**, New York Review of Books, 34/21 (1988).*
- ***"The Roots Of Muslim Rage:** Why So Many Muslims Deeply Resent the West and Why Their Bitterness Will Not Be Easily Mollified", Atlantic Monthly,* 226/3 (1990), 47-60.
- ***"Rethinking the Middle East"**, Foreign Affairs, 71/4 (1992).*
- ***"Islam and Liberal Democracy"**, The Atlantic Monthly, 271/2 (1993), 87-98.*
- ***"Why Turkey Is the Only Muslim Democracy"**, The Middle East Quarterly, 1/1 (1994), 41-49.*
- ***"Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview"**, Journal of Democracy, 7/2 (1996), 52-63.*

- ***"The West and the Middle East"**, Foreign Affairs, 76/1 (1997), 114-30.*

- ***"What Went Wrong?"**, The Atlantic Monthly, 289/1 (2002).*

- ***"I'm Right, You're Wrong, Go to Hell: Religions and The Meeting Of Civilization"**, The Atlantic Monthly, 291/4 (2003), 36-42.*

- ***"Freedom and Justice in the Modern Middle East"**, Foreign Affairs, 84/3 (2005), 36-51.*

- ***"August 22: Does Iran have something in store?"**, The Wall Street Journal, 8 (2006)*

- ***"Second Acts"**, The Atlantic Monthly, November 2007.*

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİ-MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ

2.1 Yahudi-Müslüman İlişkileri Doğuşu ve Kökenleri

Yahudilik ve İslamiyet aynı İbrahimî köklere sahip iki dindir. Bu ortak kökler, her iki din arasında önemli tarihsel ve kültürel etkileşimlere yol açmıştır. Meselâ, her iki din de tek tanrı inancına sahiptir. Benzer ahlaki ve etik ilkeleri paylaşmaktadırlar. Bunun yanı sıra, her iki din arasında önemli farklılıklar da bulunmaktadır. İslami gelenek Hz. Musa'ya gönderilen Tevrat'ı kutsal kitap olarak kabul ederken, Yahudi gelenek ne Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmekte ne de ona indirilen Kur'an'ı vahiy mahsulü olarak değerlendirmektedir. Bu benzerlik ve farklılıklar, iki din arasındaki ilişkilerde hem çatışma hem de işbirliğine yol açmıştır.[58] Bu durum Yahudilik ve İslamiyet arasındaki ilişkilerin anlaşılması için temel bir çerçeve oluşturmuştur.

Müslüman-Yahudi ilişkilerini anlamak için İslam'ın doğduğu ortamı ve Müslümanların temel dünya görüşlerini oluşturmaya başladıkları yedinci yüzyıl Arabistan'ını anlamak gerekmektedir.[59] Yahudilik ve İslamiyet arasındaki ilişkiler, M.S. 7. yüzyılda Hz. Muhammed ve Müslümanların Mekke'den Medine'ye hicretlerinden sonra başlamıştır. Medine'de hicret sonrası imzalanan Medine Vesikası Yahudiler ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerin başlaması anlamına gelen bir sözleşmedir.[60] Bu sözleşme farklı inanç ve kültürlerden insanların bir arada yaşamasını sağlamak amacıyla yapılmış olup Müslümanlar, Yahudiler ve Müşrikler olmak üzere üç ana grubu kapsamaktadır.[61]

Medine vesikasında Yahudi-Müslüman ilişkileri ile ilgili olarak üç önemli husus dikkat çekmektedir. Bu hususlar; Müslümanların Yahudilerle birlikte yaşama kararı,

---

58 Lewis, *Semites and Anti-Semites*, 119.

59 Reuven Firestone, "Yahudi-Müslüman İlişkileri", çev. Ahmet Rifat Gecioğlu - Ertuğrul Döner, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2017), 367.

60 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak, 2003), 188.

61 Mehmet Bayrakdar, *Dinlerarası Diyalog ve Başkalaştırılan İslâm* (İstanbul: Kelam Yayımları, 2011), 183.

Yahudilere tanınan din hürriyeti ve tarafların birbirinin düşmanıyla yardımlaşma yasağı şeklinde sıralanabilir. Medine Vesikası ile başlayan Yahudi-Müslüman diyaloğu, sonraki yıllarda farklı aşamalarda da devam etmiştir.[62] Ancak Medine Yahudileri, Hz. Muhammed'e karşı düşmanlık besledikleri ve anlaşma koşullarına uymadıkları için barış ortamının zedelenmesine neden olmuşlardır.[63] İlk olarak Beni Kaynuka ve Beni Nadir Medine'den çıkarılmış, ardından Beni Kureyza Yahudileri kalelerinde muhasara edilerek kontrol altına alınmıştır.[64] Hz. Muhammed'in Yahudileri Medine'den kovmak gibi bir niyeti olmamakla birlikte Yahudiler kendilerine atfedilen taahhütleri yerine getirmedikleri için böyle bir sonuç doğmuştur.[65] Bu olaylar, Yahudi-Müslüman ilişkilerinde Medine döneminde yaşanan önemli gelişmeler arasındadır.

Arap Yarımadası'na Yahudilerin ne zaman gelip yerleştiği kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda birçok rivayet ve bilimsel varsayım mevcuttur. Bu rivayetler ve varsayımlar, kesin bir sonuca varmak için yeterli değildir. Ancak Kuzey Arabistan'daki Yahudi yerleşimlerinin varlığı; Medine ile Filistin arasında bulunan tarihî mekânlardaki Yahudi mezar taşları tarafından da doğrulanmıştır. Bu mezar taşlarının tarihleri, II. Mabed'in yıkılmasından önceki ve sonraki dönemlere denk gelmektedir. Bu durum, bölgede köklü bir Yahudi varlığının olduğunu göstermektedir.[66] Kur'an-ı Kerim'de Yemenli Kraliçe Sebe'nin Süleyman Peygamber'e yaptığı ziyaretten bahsedilmesi, Yahudilerin bu bölgede en az M.Ö. 9. yüzyıldan beri varlıklarını sürdürdüğünü göstermektedir. İslam'ın ortaya çıktığı dönemde ise, Arap Yarımadası'nın dört bir yanında Yahudi toplulukları bulunuyordu. Bu topluluklar, Akabe Körfezi'ndeki Eyle limanından Yemen ve Umman'ın en ücra köşelerine, Medine'den Bahreyn'e kadar uzanan bir coğrafyaya yayılmışlardı.[67]

Arap Yarımadası'na Yahudilerin ne zaman gelip yerleştiği konusunda Lewis'in sıkça atıfta bulunduğu Shlomo Dov Goitein,[68] arkeolojik kazıların daha güvenilir bir

---

62 İbrahim Canan, *Peygamberimizin Ehl-i Kitap İle Diyaloğu* (İstanbul: Sufi Kitap, 2006), 165-167.

63 Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 165.

64 Yasin Meral, "Orta Çağ Yahudi Dünyasında İslam Algısı", *Milel ve Nihal* 10/1 (2013), 72.

65 D. S. Margoliouth, *İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri*, çev. Suat Ertüzün (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003), 14-15.

66 Shlomo Dov Goitein, *Jews and Araps: A Concise History of Their Social and Cultural Relations* (New York: Dover Publicatıons, 2005), 47-48.

67 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan, 2015), 460.

68 Goitein, İslam ve Musevilik üzerinde uzmanlaşmış bir Alman Yahudisidir. Hayatını bu iki dini, özellikle birbirleriyle olan ilişkilerini araştırmaya vakfetmiştir. 1923'te Filistin'e göç ederek

değerlendirme zemini sunduğunu belirtmiştir. Filistin'de, tarihî Beth Şhe'arim mezarlığında Benjamin Mazar tarafından gerçekleştirilen kazılarda, miladi 200'lerde Güney Arabistan'daki Himyerîler'den korunmak amacıyla Yahudiler tarafından inşa edilmiş bir sığınak ortaya çıkarılmıştır. İslam tarihçileri tarafından da ifade edildiği gibi, Yemen'deki Himyerî kitabeleri de İslam öncesi dönemlerde bazı kralların gerçek anlamda Yahudiliğe girdiklerini doğrulamaktadır.[69] Arap Yarımadası'nda Yahudilerin tarihi karmaşık ve uzun bir geçmişe sahiptir. Kesin bir kökene dair bilgi olmamakla birlikte rivayetler, bilimsel varsayımlar, arkeolojik bulgular ve Kur'an-ı Kerim'deki bilgiler ışığında bölgede köklü bir Yahudi varlığının olduğunu söylemek mümkündür.

Yahudilik ve İslamiyet arasındaki etkileşim ve işbirliği Hz. Muhammed döneminden başlayarak Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlı Devleti dönemlerinde İslâm dünyasının çeşitli beldelerinde görülmektedir.[70] İslam'ın yayılmasından sonra yaşanan siyasi, ekonomik, dinî ve kültürel farklılıklar bu işbirliğini ve karşılıklı anlayışı zaman zaman çatışmalara dönüştürmüştür. Bu çatışmalar, günümüze kadar devam eden bir düşmanlığın temelini oluşturmuştur. [71] Lewis'in iddiasındaki bu imaya rağmen, Müslüman-Yahudi ilişkilerinde günümüze kadar devam bir düşmanlıktan bahsetmek mümkün değildir. Nitekim Hamidullah'ın da belirttiği gibi, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti ve devlet kurma aşamasında Yahudilerle ilişkileri barışçıl ve işbirlikçi bir çerçevede gelişmiştir. [72] Siyasi ve dinî konulardan kaynaklanan gerginliklere rağmen, Hz. Muhammed'in Yahudilerle komşuluk yaptığı, onlara sadaka verdiği ve alışveriş yaptığı bilinmektedir. Bu durum, Hz. Muhammed'in insanî ilişkilerde Yahudilerle iyi geçindiğini göstermektedir.[73]

Hz. Muhammed, Medine'de bir İslam devleti kurmayı ve Yahudileri bu devletin bir parçası haline getirmeyi amaçlamıştır. Ancak, Yahudilerin çoğunluğu Hz. Muhammed'in peygamberliğini reddederek onun siyasi ve askeri liderliğine direnmiştir.

1928'den itibaren Kudüs Hebrew University'de Arap ve İslam araştırmaları konularında ders vermeye başlamıştır. Daha sonra bu üniversitenin Institute of Asian and African Studies'e başkanlık yapmıştır. Bk. Jacob M. Landau, "Goitein, Shelomo Dov", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/101.

69 Goitein, *Jews and Arabs,* 47.

70 Akif Göçmen, *Yahudi-Müslüman Diyaloğunun İmkanı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), VII.

71 Lewis, *Semites and Anti-Semites,* 127.

72 Hamidullah, *İslam Peygamberi,* 474-490.

73 Nuh Arslantaş, *Yahudilere göre Hz. Muhammed ve İslamiyet* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 29-30.

Bu durum, iki topluluk arasında iletişimin bozulmasına yol açmıştır. Müslüman ve Yahudiler arasındaki çatışmalar, Hz. Muhammed döneminde ve sonrasında devam etmiştir. Lewis'e göre bu çatışmalar, iki topluluk arasında düşmanlık ve hoşgörüsüzlüğün artmasına neden olmuştur. Kur'an, sünnet ve hadislerde Yahudilere yönelik tutum, bu çatışmaların sonuçlarıyla yakından ilişkilidir. Bu metinlerde, Yahudiler genellikle inatçı, sapkın ve Tanrı'ya karşı gelen bir kavim olarak tasvir edilmektedir. Bu tasvir İslam ve Yahudilik arasındaki çatışmaların derinleşmesine yol açmıştır.[74]

Lewis'in iddia ettiğine göre Bakara suresinin 61. ayetinde Yahudiler, Allah'ın ayetlerini inkâr eden, elçilerini öldüren ve günah işledikleri için aşağılanmış ve gurursuz bir halk olarak tasvir edilmiştir. Kur'an'ın bu ifadesi Yahudilerin İslam düşmanı olarak ilan edildiğinin göstergesidir. Kur'an, Yahudileri Müslümanların en büyük düşmanı olarak nitelemiştir. [75] Bu konuda ayetin meal ve tefsirine baktığımızda İsrailoğullarının, nimetlere nankörlük ve isyankâr davranışlarıyla Allah'ın gazabına ve felaketlere maruz kaldıkları anlatılmaktadır. [76] Ayette, Allah'ın onlara Tevrat'ı ve peygamberleri göndererek nimetler verdiği, fakat onların bu nimetlere karşı nankörlük edip isyankâr davrandıkları belirtilmektedir. Bu nankörlük ve isyankârlığın sonucunda ise Allah'ın gazabına uğrayıp çeşitli felaketlere maruz kaldıkları ifade edilmektedir. [77] Mekkî surelerde İsrailoğullarına yönelik üslup, onların İslam'a davet edilmesini amaçlarken, Medenî surelerde onların İslam'a karşı düşmanca tavırları nedeniyle eleştirel bir şekil almıştır. Hz. Peygamber'in Medine döneminde güç kazanması, Yahudilerin kendi menfaatlerine zarar geleceği endişesi; onlarda tavır değişikliğine yol açarken Kur'an'daki üslubun neden değiştiğini de gözler önüne sermektedir.

Kur'an-ı Kerim'de Yahudilik eleştirisi, İsrailoğullarının karakterine, Yahudilerin peygamberlerine, onların getirdikleri mesaja, temel inançlara ve dinî metinlerine yönelik davranışlarına dair bir eleştiridir. Bu eleştiri, İsrailoğullarının tarih boyunca sergiledikleri inatçılık, inkârcılık, kibir ve hırs gibi olumsuz tutumları ve davranışları

---

74 Lewis, *Semites and Anti-Semites*, 128.
75 Lewis, *Semites and Anti-Semites*, 128.
76 Bakara, 2/61
77 Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri* (İstanbul: Nesa Basın Yayın, ts.), 61.

hedef almaktadır.[78] Yahudilerle ilgili ayetler, onların ahlaki davranışları ve Allah'ın buyruklarına gereği gibi uymamaları konusundaki eleştirileri yansıtmaktadır.[79] Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler, "kendi kitaplarını değiştirmek"[80], "Kur'an'ı yanlış te'vil etmek"[81], "Müslümanları saptırmak istemek"[82] ve "anlamsız tartışmalar çıkarma"[83] gibi hususlarla eleştirilmektedir.[84] Kur'an-ı Kerim; bu noktada Yahudilerin hatalarını belirttikten sonra onlara, Allah'ın emirlerine uygun bir şekilde yaşamaları ve gerçeklere dönmeleri çağrısında bulunmaktadır.[85]

Kur'an-ı Kerim, İslam dışı inançlara karşı eleştirel bir tutum yöneltmekle birlikte hoşgörülü bir yaklaşım da benimsemektedir. Kur'an-ı Kerim, İslam dışı inanç sistemlerinin ve onların takipçilerinin varlığını kabul ederken, zorla İslam'a dönüşü onaylamamakla birlikte bu inanç sistemlerinin tutarsızlıklarını ve İslam'ın açık inanç esaslarına karşı geçersizliklerini zaman zaman ve detaylara girmeden göstermektedir. Bu tutumu, onun hoşgörülü politikasına zarar vermemektedir; Kur'an-ı Kerim'in eleştirel duruşu, sapkın inanç sahiplerinin doğru yola yönlendirilmeleri için sadece bir uyarı niteliği taşımaktadır.[86]

Kur'an-ı Kerim ve sünnetin Yahudiliğe yönelik bir diğer eleştirisi ise tahrif[87] meselesidir. Yahudileri kitaplarını tahrif etmeleri ve yanlış inançları nedeniyle eleştiren Kur'ân,[88] ayrıca onların Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve Kur'an'ın gerçekliğini

---

78 Fadıl Ayğan, *İslam Kelamında Yahudilik Eleştirisi Antropomorfizm ve Nesih Bağlamında Bir Araştırma* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 29.

79 Mustafa Göregen, *İslâm-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 18.

80 Bakara, 2/75-79.

81 Âl-i İmran, 3/71.

82 Âl-i İmran, 3/69-72-99.

83 Âl-i İmran, 3/65.

84 Fatih Kesler, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler ve Hıristiyanlar: Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitap* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 136.

85 Remzi Kaya, *Kur'an'a Göre Ehl-i Kitap ve İslâm* (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 2011), 149.

86 Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 6.

87 Sözlükte "yönelmek, meyletmek, sapmak" mânasındaki harf kökünden türeyen tahrîf; İslam literatüründe Yahudi ve Hıristiyanların kendi kutsal metinlerini kasıtlı şekilde değiştirmelerini veya yanlış yorumlamalarını ifade etmek için kullanılmıştır. İslâm geleneğinde Tevrat ve İncil'in tahrifi tartışmaları, Kur'an'da yer alan Yahudi ve Hıristiyan eleştirileriyle başlamıştır. Kur'an'da bu konuda tahrif, tasdik ve tashih ayetleri yer almaktadır. Detaylı bilgi için bk. Muhammet Tarakçı, "Tahrif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2010), 39/422-424.

88 Bayrakdar, *Dinlerarası Diyalog ve Başkalaştırılan İslâm*, 168.

reddetmelerini de eleştirmektedir.[89] Son ilahi vahiy olarak Kur'an-ı Kerim,[90] önceki ilahi vahiylerin doğruluğunu ve geçerliliğini teyit;[91] önceki vahiylerin asıllarının Allah katından olduğunu kabul etmekle birlikte, zamanla bu kitapların müntesipleri tarafından tahrifata uğradığını ifade etmekte ve eleştirmektedir.[92]

Yahudi açısından hem Hıristiyanlık hem de İslam, Yahudilikten sonra gelen dinlerdir. Yahudilik Tanrı'nın seçilmiş halkı olarak Yahudilere odaklanan bir dindir ve bu nedenle diğer dinler tarafından kabul edilmese bile, kendi içinde tamamlanmış ve mükemmel bir din olarak görülmektedir.[93] Müslüman bakış açısına göre hem Yahudilik hem de Hıristiyanlık vahyedildikleri dönemde Allah'tan gelen gerçek dinlerdir. Ancak İslam'ın son ve mükemmel vahyi ile birlikte, bu dinlerin geçerliliği sona ermiştir.[94] Lewis'in belirttiği gibi, Müslüman bakış açısına göre; Hıristiyan teslis akidesi ve İsa Mesih'in ulûhiyeti öğretisi, İslam'ın tek Tanrı inancıyla çelişen tahrifler olarak görülmüştür. Bu görüş, çeşitli Kur'an ayetlerinde ifade edilmektedir. Mesela, *"Allah'tan başka ilah yoktur. O'nun hiçbir ortağı yoktur."*[95] Ve *"O, Allah'tır, bir tektir, ebedidir. O, doğurmamıştır ve doğmamıştır. Onun dengi de yoktur."*[96] ayetlerinde Tanrı'nın tek, ezeli ve ebedi olduğu, doğurmadığı ve doğmadığı vurgulanmaktadır. Bu ayetler, Hıristiyanlığın teslis akidesi ve İsa Mesih'in ulûhiyeti öğretisinin, Allah'ın birliği ilkesine aykırı olduğunu göstermektedir.[97] Hıristiyanlık inancında ise, İncil'in Allah tarafından ilham edilmiş ve korunmuş bir metin olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle,

---

89 Gulam Haydar Asi, *İslam'ın Diğer Dinlere Bakışı,* çev. İbrahim Hakan Karataş (İstanbul: İnsan, 2005), 46.

90 Vahiy, sözlükte 'hızlı bir şekilde ve gizlice söylemek, işaret etmek, ilham etmek' anlamlarına gelen bir kelime olup, terim olarak Allah'ın bir emri, bir hükmü veya bilgiyi peygamberine gizli olarak bildirmesi manasındadır. Tanrı'nın insanlarla iletişim kurma yöntemi olarak da tanımlanabilir; bu iletişim genellikle bir peygamber veya başka bir aracı aracılığıyla gerçekleşir ve Tanrı'nın insanlara mesajlarını ileterek onlara yol göstermesini mümkün kılar. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammet Tarakçı, "Vahiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/443-447. Yusuf Şevki Yavuz, "Vahiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 440-443.

91 Bakara, 2/41, 91, 97; Al-i İmran, 3/3, 39; Nisa, 4/47; Fatır, 35/31; Ahkaf, 46/30; Saff, 61/6.

92 Kesler, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler ve Hıristiyanlar,* 197.

93 Bernard Lewis, "I'm Right, You're Wrong, Go To Hell", *The Atlantic Monthly* 291/4 (2003), 36-42.

94 Bernard Lewis, "'Ben Doğruyum, Sen Yanlışsın, Haydi Doğru Cehenneme' Medeniyetlerin Buluşması ve Dinler", çev. Mahmut Salihoğlu, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/4 (2003), 129-138.

95 Bakara, 2/255

96 İhlas, 112/ 1-4

97 Lewis, "I'm Right, You're Wrong, Go To Hell", 36-42.

İncil'in tahrif edildiğine dair bir inanış yoktur. Bu iki farklı inanış, dinler arası çatışmaya yol açabilecek bir potansiyele sahiptir.[98]

Yahudiliğin, İslamiyet ile olan benzerlik ve farklılıkları, bu dinler arasındaki ilişkilerin anlaşılması ve bu ilişkilerden kaynaklanan çatışmaların azaltılması için önemlidir.[99] Aynı dinî gelenekten gelen bu iki dinde, farklı özellikler olmakla birlikte inanç, ibadet ahlâk ilkeleri bakımından benzerlikler bulunmaktadır. Bu benzerlikler, onların birlikte yaşamalarını kolaylaştırmıştır. Yahudilik Tanrı inancı bakımından İslamiyet'e benzerlik gösterdiği için vahiy ve peygamberlik anlayışı noktasında da İslam'a yakın olduğu düşünülmektedir.[100] Bernard Lewis'in aktardığına göre Müslümanlar, Yahudi ve Hıristiyan kutsal metinleriyle İslam'ın vahiyleri arasında ortak veya benzer özellikler varsa, bunun nedenini hepsinin aynı ilahi kaynaktan gelmiş olmalarına bağlamaktadır. Farklılıkların sebebinin ise, Yahudi ya da Hıristiyan metinlerinin tahrif edilmiş olmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir.[101] Bu farklılıkları yalnızca Lewis'in aktardığı nedenle sınırlandıramayız. Bununla birlikte Yahudi, Hıristiyan ve İslam kutsal metinleri arasındaki farklılıkları anlamak için tarihsel, kültürel ve dilbilimsel faktörler de göz önüne alınmalıdır. Bu farklılıklar, zaman içindeki toplumsal değişimlere, kültürel etkileşimlere ve dilin evrimine bağlı olarak gelişmiş olabilir. Ayrıca, her bir dinin kendi içinde farklı yorum ve anlayışlara sahip olması da metinler arasındaki çeşitliliği açıklayabilir. Bu bakış açısı, sadece tahrifat üzerinden değil, aynı zamanda tarihsel ve kültürel bağlamda da farklılıkları anlamamıza yardımcı olabilir.

Yahudiler ve Müslümanların kültürel yaşam bakımından birçok ortak yönü bulunmaktadır. Bu ortak yönler, kısmen aynı dinî gelenekten gelmelerinden kısmen de bu iki dinin mensuplarının bir arada yaşama tecrübelerinden kaynaklanmaktadır. Özellikle Doğulu Sefarad Yahudilerle olan benzerlik çok daha fazladır. Çünkü Sefaradlar M.S. 1492 İspanya Sürgünü öncesi ve sonrasında Müslüman kültürüyle iç içe

98 Mark R. Cohen, *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages* (New Jersey: Princeton University Press, 2008), 27.
99 Lewis, *Semites and Anti-Semites*, 119.
100 Muhammet Tarakçı, "Yahudilikte Vahiy Anlayışı", *Vahiy Zincirinin Son Halkası Kur'ân Vahyi* (İstanbul: Kur'ân Çalışmaları Vakfı, 2017), 49.
101 Lewis, *The Jews of Islam*, 69.

yaşamışlardır. Günümüzde de bu birliktelik birçok İslam ülkesi ve Türkiye'de devam etmektedir.[102]

Müslüman kültürü ve felsefesinin, İslam dünyasında yaşayan Yahudi cemaatleri üzerindeki etkisi, bu iki din arasında fiziki, teolojik ve siyasi örtüşmeyi ortaya çıkarmaktadır. Lewis'in analizlerine göre İslam dünyasındaki Yahudiler, Hıristiyan topraklarında yaşayan Yahudilerden sayıca daha fazla ve onlara göre daha fazla öneme sahiptir. Yahudi hayatında geliştirilmiş ve öne çıkan ne varsa İslam ülkelerinde ortaya çıkmıştır. S. D. Goitein, İslam'ın ilk yıllarında Müslüman ülkelerdeki Yahudilerin genel nüfusa oranının yüzde bir civarında olduğunu ve bunların büyük bir bölümünün şehirlerde yaşadığını, çok küçük bir kısmının kırsal bölgelerde bulunduğunu ifade etmiştir. İlerleyen dönemlerde ise İslam coğrafyasındaki Yahudilerin sayısı, Hıristiyan coğrafyasındaki Yahudiler karşısında hayli azalmıştır. Bunun nedeni Yahudilerin içerisinde bulundukları topluluklarla ilişkilerinin değişmesidir.[103] Bu duruma etki eden faktörler arasında sosyal, ekonomik ve siyasi değişimler de yer almaktadır. İslam medeniyetindeki siyasi otoritelerin değişimi, vergi politikalarının revize edilmesi, ticaretin ve zanaatın evrimi gibi etkenler, Yahudi topluluklarının içerisinde bulundukları topluluklarla olan ilişkilerini etkileyerek azınlık konumuna düşmelerine sebep olmuştur.

İslam'ın ortaya çıktığı dönemde Arabistan'da yaşayan Yahudi topluluklarının sayısı ve etkisinin sınırlı olması nedeniyle bu topluluklar Yahudi tarihinde önemli bir rol oynamamışlardır. Yahudi-İslam geleneği tarihçileri, Arapların 7. ve 8. yüzyıllarda büyük fetihlerle geldiği ve İslam halifeliğinin temelini oluşturduğu Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'daki geniş ve aktif Yahudi cemaatlerinin büyük bir öneme sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Arap fetihleri ve İslam'ın yayılması, özellikle Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'daki Yahudi cemaatleri üzerinde büyük bir etki yaratmış, bu bölgelerdeki Yahudiler İslam halifeliği altında yaşamışlar ve bu dönemde önemli roller oynamışlardır.[104]

İslam halifeliği altında gerçekleşen Arap fetihleri, Orta Doğu'nun doğu ve batı yarısını bir araya getirerek Pers İmparatorluğu'nun yıkılmasına ve topraklarının İslam

---

102 Baki Adam, "Musevilikte İnanç, İbadet, Dinî Yaşam ve Yahudiliğin İslâmla Ortak Yönleri", *Musevilerle 500 Yıl*, ed. Burçin Erol (Ankara: T.C. Turizm Bakanlığı, 1992), 43.

103 Lewis, *The Jews of Islam*, 67-68.

104 Lewis, *The Jews of Islam*, 74-75.

yönetimine geçmesine yol açmıştır. Bizans İmparatorluğu ise Anadolu ve Güneydoğu Avrupa'ya sıkışmıştır. Bu dönemde Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika, Araplar tarafından ele geçirilmiş; Irak ve İran'da Yahudi cemaatleri oluşmuştur. Aynı zamanda Yahudi toplumunun öncüsü ve aktif kesimi haline gelmiştir. İslam yönetimi altında bu bölgelerde bir araya gelen Yahudi toplulukları, coğrafi olarak uzak bölgeler arasında kültürel, toplumsal ve ekonomik bağları sürdürmüş, Orta Çağ boyunca İslam dünyası içinde ticari ve kültürel ilişkiler geliştirmişlerdir.[105]

Orta Doğu'daki Yahudi topluluğu içerisinde kültürel ve siyasi olmak üzere iki ana ayrılık olduğu vurgulanmaktadır. Bunlardan ilki olan kültürel ayrılık, Aramice konuşan Yahudiler ile Helenleşmiş Yahudiler arasındadır. Aramice özellikle Bereketli Hilal'de yaşayan Yahudiler arasında yaygındır ve bu dil, dinî metinler ve Talmudlar gibi yazılı kaynaklarda kullanılmaktadır. Helenleşmiş Yahudiler ise İskenderiye'de ve Roma Devleti'nin doğu eyaletlerinde yaşayan bir topluluktan oluşmaktadır. Bu Yahudiler, Helen uygarlığının etkisi altında büyümüş, bu kültürün bir parçası haline gelmiş ve genellikle Yunanca konuşmuşlardır. Yahudi toplumunun tarih boyunca farklı bölgelerde maruz kaldığı çeşitli kültürel ve dilsel etkiler, onların zenginliğini ve karmaşıklığını yansıtmaktadır. Bu ayrılığın ikincisi siyasal kaynaklıdır. Antik dönemde, Roma, Bizans ve Pers İmparatorlukları Akdeniz ve çevresinde hâkimiyet kurmuştur. Bu imparatorluklar altında Yahudi toplulukları arasında siyasi görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Babil ile Filistin-Suriye'deki Yahudi toplulukları arasında rekabet ve çatışmalar olmuştur. Aynı dönemde Arap Yahudileri Arabistan, Roma ve Pers İmparatorluklarına ait olmamakla birlikte; bu iki büyük imparatorluğun bu bölgede gerçekleştirdiği ticari, diplomatik ve askeri çatışmaların şahidi olmuş ve bu rekabetin bir parçası olarak aktif bir rol üstlenmiştir. Lewis'in yorumuna göre İslam dünyasında yaşayan Yahudi topluluklarının hayatlarındaki en önemli değişikliklerden biri, Araplaşma sürecidir. Bu sürecin temel anlamı, Yunanca ve Latince gibi eski dillerin yerini Arapçanın almasıdır.[106]

Yahudilerin İslam hâkimiyeti altına girmeleriyle birlikte Arapçayı benimsemeleri ve dokuzuncu yüzyıldan itibaren *Judeo-Arabic* yazı türünde eserler vermeye başlamaları,

[105] Lewis, *The Jews of Islam*, 75-76.
[106] Lewis, *The Jews of Islam*, 75-76.

bu iki kültür arasında önemli bir etkileşimin yaşandığını göstermektedir. *Judeo-Arabic,* Arapçanın İbrani alfabesi ile yazılmasıdır. Bu yazı türünün en temel özelliği, Tevrat ayetlerinin ve Yahudilikle ilgili dinî terimlerin orijinal İbranice olarak korunmasıdır. Orta Çağ Yahudi bilginleri, eserlerinin içeriğine göre farklı yazı türlerini tercih etmişlerdir. Mesela, hukuk, felsefe ve tıp gibi alanlarda eserler veren bilginler, *Judeo-Arabic* yazı türünü tercih ederken, şiir ve edebiyat alanında eserler veren bilginler, İbraniceyi tercih etmişlerdir.[107]

Yahudilerin Arap dilini öğrenmesi, sadece bir dil edinme eyleminin ötesine geçerek, Müslümanların dinî bilgi birikimiyle birlikte Arap düşünce ve edebiyat tarzlarını da benimsemeleri anlamına gelmektedir. Arapça, Yahudiler tarafından sadece bilimsel ve dünyevi alanlarda değil, aynı zamanda dinî metinlerin tercüme ve tefsirinde, dinî ve felsefi eserlerde, Yahudi hukuku ve ritüellerinin tartışılmasında ve hatta İbranice dilbilgisi ve sözlük çalışmalarında da kullanılmıştır.[108] Araplaşma sürecinde İbranice özellikle dinî ayinlerde ve edebiyatta kullanılan sınırlı bir dinî dil olarak varlığını sürdürürken Arapçanın kullanımı hukuk ve ibadet alanlarıyla sınırlı kalmamıştır. Bu dönemde Arapça, bilim, felsefe, yönetim, ticaret ve Yahudi teolojisinin dili haline gelerek Yahudi toplulukları arasında geniş bir kullanım alanı bulmuştur.[109]

Lewis, Yehuda Halevi[110] ve İbn Meymun[111] gibi İslam medeniyetinin etkisi altındaki Yahudi yazarların özellikle dinî ve hukuki yazılar için İbraniceyi kullanırken, felsefi

---

107 Yasin Meral, *İbn Meymun'un Eserlerinde İslam ve Müslümanlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 19-20.

108 Goitein, *Jews and Arabs*, 132-133.

109 Lewis, *The Jews of Islam*, 76.

110 İsmin doğru imlası Ha-Levi şeklinde olmakla birlikte Halevi yazımı yaygın olarak kullanılmaktadır. Ortaçağ Yahudi düşüncesinde akılcı çizgiye karşı gelenekçi çizginin önde gelen savunucularından biri olan Endülüslü Yahudi şair ve düşünür Yehuda Halevi (ö. 1141), Siyon üzerine yazdığı dinî-milliyetçi mahiyetteki şiirlerinin yanı sıra "el-Kitâbü'l-Hazerî ya da Sefer hakuzari" adlı polemik kitabıyla, hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde Yahudiler üzerinde etkili olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Salime Leyla Gürkan, "Yehuda Halevi'nin el-Kitâbü'l-Hazerî'de (Kuzari) Ortaya Koyduğu Yahudilik Savunusu ve İslâm'a Yönelik Eleştirileri", *İslam Araştırmaları Dergisi* 41 (2019), 1-44. Ayrıca bk. Yasin Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı -İbn Meymun (Maimonides) Örneği-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınlan, 2017), 48-52.

111 İbn Meymûn, 30 Mart 1135 tarihinde Kurtuba'da doğdu. İslam dünyasında genellikle İbn Meymûn veya Mûsâ b. Meymûn; Mısır'da Yahudi cemaatinin lideri olarak, "Reîs" adıyla bilinirdi. Fransızca kaynaklarda Maïmonide, İngilizce ve Almanca kaynaklarda Maimonides olarak adlandırılmıştır. Yahudi literatüründe ise Rabbi Moşeh ben Meymon olarak tanınmıştır. En önemli eserlerinden biri olan Delâletü'l-Hâirîn (Doğruyu Bulmak İçin Rehber) adlı eseri, Yahudi ilahiyat ve felsefesinin en önemli eserlerinden biridir. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Çağrıcı, "İbn Meymûn", *Türkiye Diyanet*

eserlerinde Arapçayı tercih ettiklerini belirtmiştir. Bu dönemde Arapça, İslam coğrafyasının doğu bölgeleri dışında da hüküm sürmüştür. Böylece Yahudiler Arapçayı benimsemiş ve kendi dilleri olarak kabul etmişlerdir.[112]

Muhammed Hamidullah'ın tespitine göre Arabistan'daki Yahudiler, İslam'ın ortaya çıkışından önce tamamen Araplaşmış, İbrani alfabe ile yazsalar da Arapçayı etkili bir şekilde konuşmuş, çocuklarına Arap adları vermiş ve kabilelerini dahi Arapça isimlerle adlandırmışlardır.[113] Bu durum, Yahudilerin uzunca bir süre Medine'de yaşayarak Arap kültürüyle uyum içinde hayat sürdüklerini göstermektedir.

Yahudi tarihine bakıldığında, Yahudilerin komşu toplumlarla olan kültürel ilişkilerinde iki farklı yaklaşım sergilediği görülmektedir. Birincisinde Yahudiler çevrelerindeki çoğunlukla, aynı dili kullanarak ve kültürel değerleri paylaşarak bütünleşirken, ikinci yaklaşımda Yahudiler, dilsel ve dolayısıyla kültürel olarak çoğunluktan ayrışmışlardır. Bu iki farklı yaklaşım, Yahudi azınlık ile baskın çoğunluk arasında farklı türde bir ilişki ve farklı bir Yahudi yaşam tarzı yaratmıştır. Bu konuda Goitein, Yahudiler ile Müslümanlar arasındaki uzun süreli kültürel birlikteliğin Arapça ile sınırlı kalmadığını, daha geniş bir *Yahudi-Arap* veya *Yahudi-İslam* kültürünün oluşmasına yol açtığını belirtmiştir.[114]

Arap-İslam dünyasındaki Yahudilerin kültürel etkileşim süreçleri, sınırlı bir dilbilimsel terim olan *"Araplaşma"* kavramının ötesine geçmiştir ve bu durum *"İslamlaştırma"* olarak tanımlanmıştır. Lewis'e göre bu tanımlama, İslam dinini kabul etmiş ve bazı önemli roller üstlenmiş Yahudileri içerebilir; ancak İslamlaştırma yalnızca dinî bir dönüşümü değil, aynı zamanda İslam düşünce ve davranış biçiminin benimsenmesini de amaçlamaktadır. Bu, günümüzde Yahudi-Hıristiyan Gelenekleri terimiyle ifade edilen bir duruma benzetilebilir.[115] 20. yüzyıla kadar, hem Yahudilerin hem de Müslümanların konumlarında kökten değişiklikler yaşandığı dikkate alındığında, *"Yahudi-İslam"*[116]

Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/194-197. Oliver Leaman, "İbn Meymûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/197-199.

112 Lewis, *The Jews of Islam*, 76.

113 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 474.

114 Lewis, *The Jews of Islam*, 77-78.

115 Lewis, *The Jews of Islam*, 78.

116 "Judeo-lslam" terimi, 19. yüzyılda ortaya çıkan ve Yahudilik ile İslam'ın ortak kökenlerini ve etkileşimlerini vurgulayan bir terimdir. Bu terim, özellikle bilim dünyasında kullanılmaktadır. Ancak, Müslüman topraklarındaki Yahudiler ve Müslümanlar tarafından hiç kullanılmamıştır. Bu

terimi, kültürel gelenekler açısından *"Yahudi-Hıristiyan"*[117] terimi kadar anlamlı ve uygun bir ifadedir.[118] Museviliğin, Hıristiyanlık ve İslamiyet ile olan benzerlikleri ve farklılıkları, bu dinler arasındaki ilişkilerin anlaşılması ve bu ilişkilerden kaynaklanan çatışmaların azaltılması için önemlidir. Yahudilik ve İslamiyet arasındaki ilişkiler, tarih boyunca hem iş birliği hem de çatışmalar içermektedir. Bu durum, iki dinin benzerlik ve farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Her iki din de tek tanrı inancına sahip olup benzer ahlaki ve etik ilkeleri paylaşmaktadır. Her iki din de tarihsel ve kültürel açıdan birbirinden etkilenmişlerdir. Ancak bu etkileşim, Yahudilik ve İslam'ın kendi özgün özelliklerini kaybetmesine neden olmamıştır. Aksine bu etkileşim, her iki dinin de zenginleşmesine ve gelişmesine katkıda bulunmuştur.

2.2 Yahudilik ve İslam Arasındaki Tarihsel ve Kültürel Etkileşimler: Benzerlikler ve Karşılıklı Etkiler

2.2.1 Yahudi Halakha - İslamî Şeriat

Müslüman-Yahudi yakınlaşmasının gerçekleşebileceği en önemli alanlardan biri, dinî hukuk ve bu hukukun yorumları olarak görülmektedir. İki dinin hukuk ve literatür açısından tesadüfi olmayan ortak yönleri vardır.[119] Yahudilik ve İslam hukukunda, Tanrı'dan gelen ve vahiyle bildirilen hem toplumsal hem de bireysel yaşamın her yönünü düzenleyen ilahi hukuk olduğuna ilişkin ortak bir fikir bulunmaktadır. Bu ortak fikir; ayrıntılarda yer alan farklılıklara rağmen, Müslüman ve Yahudi toplumları arasında yakınlaşmayı ve diyaloğu teşvik eden önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir.[120]

İslam, Yahudilik gibi bir *Halakha*, yani şeriat dinidir. Şeriat dininde hukuk, ibadet, ahlak ve adab-ı muaşeret gibi hayatın en ince ayrıntısına kadar her şey Allah tarafından

terim, bu topluluklar tarafından kendi kimliklerini ve kültürlerini ifade etmek için kabul edilmemiştir. Yahudiler ve Müslümanlar, kendi inançlarını, emellerini ve yaşam tarzlarını ifade etmek için "Yahudi" ve "Müslüman" terimlerini kullanmaktadır. Günümüzde "Judeo-lslam" teriminin İslam topraklarında hiçbir etkisi yoktur. Bk. Lewis, *Semites and Anti-Semites*, 118.

117 "Judeo-Hıristiyan" terimi, Yahudilik ve Hıristiyanlığın ortak kökenlerini ve etkileşimlerini vurgulayan, hem Yahudi hem de Hıristiyan çevrelerde kabul görmüş ve Batı medeniyetinin gelişimini anlamak için kullanılan yeni bir terimdir. Bk. Lewis, *Semites and Anti-Semites*, 118.

118 Lewis, *The Jews of Islam*, x.

119 Goitein, *Jews and Arabs*, 87.

120 Lewis, *Orta Doğu'da Çatışma ve Önyargı*, 141.

düzenlenmektedir. *Halaka-Şeriat* her iki dinin de esasını oluşturmaktadır.[121] Yahudilikteki *halakha*[122] ve İslamiyetteki *şeriat*[123] kavramları, kökenleri ve benzerlikleri bakımından yakından ilişkilidir. Lewis'e göre, *Halakha* hem bir terim hem de bir hukuk külliyatı olarak şeriattan birkaç yüzyıl önce ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, Yahudilik hukuk konusunda başlangıçta etkilenen değil etkileyen konumdadır. Fakat ilerleyen dönemlerde her iki dinin etkileşimleri sonucu hukuk sistemleri birbirlerinden beslenerek gelişmiştir.[124]

Goitein, Yahudiliğin; erken dönem İslam'ını kesin olmasa da önemli ölçüde etkilediğini öne sürmektedir. Her iki dinde de dinî hukukun, Filistin ve Babil (Yahudilik) ve Medine ve Irak (İslam) gibi genel kabul görmüş ekoller ve çeşitli mezheplerle şekillenmesi ve bu mezheplerin Rabbani/Sünni (ortodoks) olarak isimlendirilmesi, İslam'ın Yahudilikten etkilendiğine dair güçlü bir gösterge olduğunu belirtmiştir.[125] Lewis'e göre fıkıh, kavramlarını ve anlayışını Yahudi hukukuna borçludur. Her iki dinin hukuk sistemleri karşılıklı etkileşim içinde olduğu da unutulmamalıdır. Zira Yahudi hukuku, daha sonraki gelişiminde büyük ölçüde İslam hukukundan etkilenmiş; kategorilerini, formülasyonlarını ve terminolojisini İslam hukukçularından almıştır.[126] Bütün bu bilgiler ışığında, Yahudilik ve İslam'ın hukuk sistemlerinin ortak kökleri ve tarihsel etkileşimleri nedeniyle benzerliklere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Her iki din de hukuk, vahiy yoluyla ve gelenek içinde yazılı ve sözlü olarak yerleşmiştir ve birbirlerinden beslenerek gelişim göstermişlerdir.

---

121 Goitein, *Jews and Arabs*, 59.

122 Halakha, Halacha, Alaha, הלכה İbranice'de "gitmek" manasındadır. Yahudi yasa sistemini tanımlayan bir kavramdır. Sözlü ve yazılı aktarılan emir ve nehiyleri kapsayan genel bir dinî hukuk kavramıdır. Halakha kavramı, Yahudi bireylerin ev ve sinagog etrafında şekillenen günlük yaşamlarını düzenleyen, aynı zamanda dış dünyayla olan ilişkilerini yönlendiren hükümleri içermektedir. Bu şer'i-pratik konular, hem günlük rutinleri hem de dini ve sivil kutlamaları, ibadetleri ve diğer uygulamaları kapsamaktadır. Dolayısıyla, halakha, Yahudi topluluğunun yaşamını biçimlendiren ve dini-sivil uygulamalarını belirleyen önemli bir kavramdır. Bk. Salime Leyla Gürkan, *Ana Hatlarıyla Yahudilik* (Ankara: İSAM, 2016), 138.

123 Sözlükte Şeriat: Şeri'a, su kaynağı anlamındadır. Bu kelimenin içinde açığa çıkma, açığa çıkarma yönü ön plandadır. "Şeraâ" "yeşra'u" "şer'an" ve "şurûan" kökünden türetilmiştir. Araplar, su durup kesilmedikçe ona "şeriat" derler. Şir'a ise geniş yol ve bir şeyin benzeri olma anlamını taşır. Büyük yola da şâri' denir. Terim anlamı ise: Allah'ın kulları için koymuş olduğu dinî, dünyevi hükümlerin bütünüdür. Hem itikadi, hem ameli hem de ahlaki hükümleri içerir ve bu açıdan şeriat, din kelimesiyle eş anlamlıdır. Bk. Hidayet Zertürk, "Fıkıh ve Şeriat Kavramları Bağlamında İslam Fıkhının Beşeriliği Konusu", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 481-526.

124 Lewis, *The Jews of Islam*, 80.

125 Goitein, *Jews and Arabs*, 59-61.

126 Lewis, *The Jews of Islam*, 80.

2.2.2 Felsefe - Teoloji

Yahudi teolojisi, İslam geleneği içinde tefsir ve kelam kaynaklarında eleştiri konusu olmuş ve bu eleştiriler müstakil reddiyelerle desteklenmiştir. Yahudi bilginler tarafından da İslam eleştirisine yönelik reddiyelerin sayısı çok olmasa da mevcuttur. Medine dönemi hariç tutulduğunda, siyasi ve askeri bakımdan Müslüman-Yahudi mücadelesi sınırlı bir çerçevede kalmıştır. Müslümanlarla Yahudiler arasındaki teolojik tartışma ve polemikler, Müslümanların Hıristiyanlarla olan karşılıklı reddiyeleşmelerinden daha azdır. Bu bağlamda ilk dönemlerde Müslümanların Yahudilerle arasındaki felsefi ve teolojik tartışmalarının daha sınırlı olduğunu ve tarih bakımından da daha geç başladığını söylemek mümkündür.[127]

İslam, Yahudi teolojisinin ortaya çıkışında ve gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.[128] Yahudi teolojisinin gelişimi üzerindeki etkiler incelendiğinde, İslam'dan Yahudiliğe doğru belirgin bir etkinin varlığı ortaya çıkmaktadır. Özellikle İslam topraklarında yaşayan Yahudi teologların çalışmalarında, İslam kelamındaki kavram ve kelimelerin kullanımının Yahudi teolojisine belirgin bir şekilde yansıdığı görülmektedir. Bu etkileşim, dil ve fikrî alışveriş yoluyla ortaya çıkmıştır. Özellikle Arapçanın İbranice üzerindeki sözcüksel etkisinin izleri, İslam'ın etkisi altındaki dönemlerde eğitimli Yahudilerin dil bilgisinde ve teolojik düşüncelerinde gözlemlenmektedir. Mesela, *bileşik* anlamına gelen İbranice *murkav* kelimesi, doğrudan Arapça *murakkab* kelimesinden alınmıştır.[129]

Lewis'e göre Müslüman ve Yahudi inanç sistemlerinde, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim gibi kutsal metinleri daha iyi anlamak amacıyla yapılan dilbilgisi ve sözlük çalışmaları, İbranice öğrenen Yahudiler ile Arapça öğrenen Müslümanlar arasındaki dikkat çekici benzerlikleri göz önüne sermektedir. Bu benzerlik, Masoretler [130]

---

127 Ayğan, *İslam Kelamında Yahudilik Eleştirisi*, 49.

128 Lewis, *The Jews of Islam*, 80.

129 Lewis, *The Jews of Islam*, 80-81.

130 Masoretler, M.S. 5. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar yaşamış ve Yahudi kutsal metinlerinin, özellikle de Tanah'ın (Tevrat, Zebur ve İbranice Kutsal Yazılar) metnini ve okunuşunu korumak ve geliştirmekle sorumlu Yahudi dilbilimcilerdir. Masoretler, metnin doğruluğunu ve tutarlılığını sağlamak için çeşitli teknikler geliştirdiler, bunların arasında: Metnin her bir harfi için doğru noktalama işaretlerini belirleme, metnin okunuşunu doğrulamak için sesli işaretler geliştirme, metnin farklı versyonlarını karşılaştırmak ve bunların arasında tutarlılık sağlamak gibi teknikler geliştirdiler. Masoretler'in çalışmaları, Yahudi kutsal metinlerinin korunması ve anlaşılması için çok önemli olmuştur. Bugün

tarafından gerçekleştirilen Tanah metnini belirleme çabalarıyla, Müslümanların erken dönemlerde güvenilir ve tek olan Kur'an metnini koruma çabalarıyla ilişkilendirilebilir.[131] Bu bağlamda diyebiliriz ki; dilbilgisi, sözlük yapımı ve özgün metin oluşturma arzusu, her iki dinin kutsal metinlerinin anlaşılması ve korunması konusundaki ortak çabalarını yansıtmaktadır.

Yahudilik ve İslam teolojileri, Hıristiyanlıkla kıyaslandığında daha yakın bir benzerlik taşımaktadır. Her iki din de mutlak bir şekilde tek tanrıcılığı benimsemekte ve Hıristiyanlıktaki teslis doktrinini anlamakta zorlandıkları için, bazı Hıristiyan eğilimlerinin çoktanrıcılığa kayma ihtimaline şüpheyle yaklaşmaktadırlar.[132] Bu benzerlik, iki dinin de İbrahimî dinler olarak aynı kökene sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Yahudilik, İbrahim'in oğlu İshak'ın, İslamiyet ise İbrahim'in oğlu İsmail'in soyundan gelmektedir. Ancak bu ortak kökene rağmen, iki din arasında bazı önemli farklılıklar da bulunmaktadır. Bu farklılıklar her iki dinin de farklı kültürel ve tarihî koşullar altında geliştiğinin bir göstergesidir.

2.2.3 Teşuvot - Fetva

Her iki din de hukukun toplumdaki önemini vurgulamaktadır. Yahudilerin *teshuvot* (teşuvot) olarak bilinen responsa uygulaması ile Müslümanların fetva uygulaması arasında açık bir paralellik vardır. Her ikisinin de eski hayattan kalan örnekleri yaklaşık olarak aynı zaman dilimine dayanmaktadır. Ancak her iki geleneğin de, çok daha erken ortaya çıkan Roma hukukçularının Responsa Prudentium'larından[133] etkilendiği iddia edilmiştir. Lewis'e göre Yahudilik ve İslamiyet'in hukuk sistemlerinin benzerlikleri ve ortak kökleri tarihî etkileşimlerinin yanı sıra Roma hukuku geleneğinden etkilenmiş olmalarının da bir sonucudur.[134] Ancak bu iddia, İslam hukukunun Roma hukukundan etkilenmediğini savunan fıkıhçılar tarafından reddedilmektedir. Fıkıhçılara göre,

kullanılan Tanah metni, büyük ölçüde Masoretler'in çalışmalarının temelinde şekillenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. "Masoretes" (Encyclopaedia Britannica) (Erişim 20 Temmuz 2023).

131 Lewis, *The Jews of Islam*, 81.

132 Lewis, *Semites and Anti-Semites*, 120.

133 Responsa prudentium, Roma hukukçularının, belirli hukuki sorunlara yanıt olarak verdikleri kararlardı. Bu kararlar, Roma hukukunun gelişiminde etkilidir.

134 Lewis, *The Jews of Islam*, 80-81.

Şeriat'ın mahiyeti ve amacı Roma hukukundan farklıdır. Roma hukuku, hukukçular tarafından oluşturulurken, İslam hukuku Kuran ve hadislere dayanmaktadır.[135]

İslam ve Yahudilik hukuk sistemlerinin benzerlikleri, iki dinin aynı kökene sahip olmasının ve tarihsel olarak etkileşim içinde olmasının bir sonucudur. Ancak, iki din de farklı kültürel ve tarihî koşullar altında geliştiğinden, hukuk sistemlerinde de bazı farklılıklar bulunmaktadır.

2.2.4 Din Adamı

Yahudi geleneğinde din adamlarına rabi (רבי) adı verilmektedir. Bu kelime, *"efendi"* veya *"öğretmen"* anlamına gelmektedir.[136] Dinin ve onun getirdiği mesajların topluma aktarılmasında en önemli aracı din görevlileridir. Bu nedenledir ki toplumdaki din adamı, dinin ve onun getirdiği mesajların öğrenilmesi ve yaşanmasını doğrudan etkilemektedir. Din adamları[137] dinî metinleri yorumlama, dinî ritüelleri gerçekleştirme ve dinî eğitim verme gibi görevler aracılığıyla dinin toplumdaki varlığını ve etkisini sürdürmeye yardımcı olurlar. Lewis'in verdiği bilgilere göre, hahamlar ve ulema, Yahudilik ve İslam'da dinî liderlik ve öğretimden sorumlu olan sosyolojik din adamları sınıfıdır. Ancak bu kişiler, dinî liderlik ve öğretim görevlerini; herhangi bir özel otorite veya dinî hiyerarşiye bağlı olarak değil, kendi bilgi ve uzmanlıklarına, kişisel erdem ve ahlaklarına dayanarak yerine getirirler.[138] Her iki dinde de din adamlarının görevi, gerekli bilgi birikimine sahip sıradan yetişkin bir erkek dindarın yerine getirebileceği görevlerdir. Görevlerini öğrenme yoluyla elde etmektedirler. Hahamın *semiha*[139] alması ve âlimin hocasından icazet alması birbirine çok benzer uygulamalardır.[140]

---

135 İslam hukukunun Roma hukukundan etkilendiği tezi, 19. yüzyılın ortalarında Oryantalistler tarafından ortaya atılmıştır. Bu teze göre, İslam hukuku, Roma hukukunun temel prensiplerini ve kurallarını benimsemiştir. Bu görüşü savunanlar, iki hukuk sistemi arasındaki benzerlikleri delil olarak göstermektedirler. Ayrıntılı bilgi için bk. Savaş Kocabaş, "İslam Hukukunun Roma Hukukundan Etkilendiği Tezi Karşıtı İki Oryantalist", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2012), 485-516. S. Fitzgerald - Bilge Umar, "İslam Hukukunun Roma Hukukundan İktibasta Bulunduğu İddiası", *Journal of Istanbul University Law Faculty* 29/4 (2011), 1128-1154. İrem Kurt, *İslam ve Roma Hukukunda Genel Hukuk Prensiplerinin Mukayesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

136 Nuh Arslantaş, "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler", *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi (İSTEM)* 11 (2008), 12.

137 Yahudilikte din adamı yerine kavramı yerine kullanılan kavramlar; "Levi, Kohen, Haham, Rabi, Sofer." İbrahim H. Karslı, *Kutsal Kitaplara Göre Din Adamı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 55-59.

138 Lewis, *Semites and Anti-Semites*, 121.

139 Yahudilikte gerekli öğrenimi tamamlayan kişilere "Semiha" belgesi, yani karar alma yetkisi verilir.

140 Lewis, *The Jews of Islam*, 79.

İslam'ın ve Yahudiliğin kutsal şahsiyetleri, papaz ve keşişlerden farklı olarak, herhangi bir dinî hiyerarşiye bağlı olmayan ve Allah'ın vahiylerini tebliğ eden tâliplerdir. Onlar, her iki din için de önemli rol model ve ilham kaynaklarıdır.[141] Bu nedenle hahamlar ve ulema, teolojik anlamda asla ruhban sınıfı olarak kabul edilmemişlerdir. Görevlerine kutsallık atfetmemişlerdir. İslam ve Yahudilikte kutsama ayinleri, sunaklar, rahibin arabuluculuğu ya da görevinin kutsanmışlığı gibi özellikler yoktur.[142] Bu benzerlikler, her iki dinin de tarihî kökenlerini ve geleneklerini yansıtmaktadır.

Lewis'in Yahudilikte din adamlarına kutsallık atfedilmediği söylemine karşılık, Kur'an-Kerim ise Yahudilerin kendi din adamlarını Allah'ın yerine Rab edindiklerini şu ayetle ifade etmiştir: *"Hahamlarını ve Rahiplerini Allah'tan ayrı Rabler edindiler. Meryem'in oğlu Mesih'i de. Hâlbuki onlar da bir Allah'a ibadet etmekle emrolunmuşlardı. Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur. O, onların ortak koştukları şeyden münezzehtir."*[143] Kur'an'a göre, Ehli Kitap; Allah'a inandıkları halde, Allah'tan başkalarına da itaat etmeleri nedeniyle tevhit dışı bir yola sapmışlardır.[144] İslam, Yahudi din adamlarının Allah'ın yerine konulmasına karşıdır. Bu durum, İslam'ın tevhit inancına ve Yahudilik ile arasındaki din adamları konusundaki farklılıkları yansımaktadır.

2.2.5 İbadet Biçimleri

İslam ve Yahudiliğin birbiri üzerindeki etkileri, düşünce ve ilim alanlarının ötesine geçerek havralardaki ibadet biçimlerine de yansımıştır.[145] Lewis'in belirttiğine göre Dr. Naftali Wieder'in[146] Yahudi ibadetinde İslami etkiler üzerine yaptığı araştırmasında, Yahudi ibadetinde kullanılan bazı kavram, uygulama ve ritüellerin İslam'da da benzerlerinin olduğunu ileri sürmektedir. [147]

---

141 Shlomo Dov Goitein, *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*, çev. Nuh Arslantaş - Emine Buket Sağlam (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 88.

142 Lewis, *The Jews of Islam*, 78-79.

143 Tevbe 9/31.

144 Göregen, *İslâm-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları*, 43.

145 Lewis, *The Jews of Islam*, 81.

146 Wieder, Yahudilik ve İslamiyet arasındaki etkileşimleri inceleyen bir bilim insanıdır. Bu alanda yaptığı araştırmalarla, iki dinin ve kültürün birbirlerinden etkilendiğini ve bu etkileşimin her iki din için de zenginleştirici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Wieder'in bahsedilen araştırması; Arapçaya çevrilmiş az sayıdaki İbranice bilimsel eserlerden biridir.

147 Naftali Wieder, "Hashpa'ot lslamiyot 'al ha-pulhan ha-Yehudi", *Melila* 2 (1946), 37-120.

- Namaz: Arapça *"salat"* kelimesinden türemiştir. Yahudi ibadetinde de benzer bir terim olan *"tefillah"* kullanılmaktadır. İbadet, dua manalarına gelmektedir.
- Cuma namazı: Yahudilerin Cuma günleri toplanarak dua etme geleneği olan *"arba'ah"* ile benzerlik göstermektedir.
- Mezarlık ziyareti: Yahudilerin, ölen akrabalarını ziyaret etmek için gittikleri mezarlık ziyaretleri, İslam'daki mezar ziyaretlerine benzerlik göstermektedir.
- Ramazan orucu: Yahudilerin, Yom Kippur günü oruç tuttukları geleneksel uygulama, İslam'daki Ramazan orucu uygulamasına benzerlik göstermektedir.[148]

Genel olarak bakıldığında; Yahudilik ve İslamiyet arasındaki etkileşimlerin, sadece düşünce ve ilim alanlarında değil, aynı zamanda ibadet biçimlerinde de görülebileceği anlaşılmaktadır. Bu etkileşim, hem olumlu hem de olumsuz sonuçlara yol açabilir ve dinamik bir süreç olarak değerlendirilmelidir.

2.2.6 Edebiyat ve Sanat

Yahudilik ve İslamiyet arasındaki etkileşimlerin bir diğer boyutu da edebiyat ve sanat alanındadır. Orta Çağ'da Yahudi edebiyatı ve sanatı, İslam'ın etkisiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Lewis, bu alanda İslam'ın Yahudiler üzerindeki etkisinin çok büyük olduğunu ve neredeyse tamamen tek yönlü olduğunu belirtmektedir.[149] Edebiyat ve sanat alanındaki Yahudi-Müslüman benzerlikleri, iki kültürün karşılıklı etkileşimlerinin en belirgin örneklerinden biridir. Orta Çağ'da, İbrani şiiri ve düz yazı edebiyatı, Arap edebiyatından önemli ölçüde etkilenmiştir. İbrani şairler Arap şiirinin ölçü, teknik ve sembollerini benimsemişlerdir. Bu durum İslam dünyasındaki Yahudiler kadar, İspanya'dan Avrupa'ya ulaşan Yahudilerde de görülmüştür. Orta Çağ İbrani şiirinin yükselmesini sağlayan en önemli etken Arapçanın İbranice üzerindeki etkisidir.[150]

Görsel sanatlar alanında da Yahudi ve İslam sanatları arasında benzerlikler gözlenmektedir. Bu benzerlikler, insan ve hayvan figürlerinin temsilinde, süslemelerde ve mimaride bulunabilir.[151] Arap edebiyatı etkisi, Orta Çağ'da İbrani edebiyatı gelişiminin önemli bir faktörü olmuştur. Bu etki, İbrani edebiyatına yeni biçimler,

148 Wieder, "Hashpa'ot lslamiyot 'al ha-pulhan ha-Yehudi", 37-120.
149 Lewis, *The Jews of Islam*, 81.
150 Goitein, *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*, 196.
151 Lewis, *The Jews of Islam*, 81.

temalar ve motifler kazandırmıştır. Arap edebiyatı etkisi olmadan Orta Çağ'da İbrani edebiyatının bugünkü haliyle var olması mümkün değildir.[152] Sonuç olarak, Yahudilik ve İslam arasındaki etkileşimler, edebiyat ve sanat alanlarında belirgin bir rol oynamıştır. İslam'ın etkisiyle şekillenen Yahudi edebiyatı ve sanatı, bu iki kültür arasındaki zenginleştirici ve geliştirici etkileşimin bir yansımasıdır. Bu etkileşimler, her iki kültürün farklı yönlerini ortaya çıkarmış ve her iki toplumun kültürel gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur.

2.2.7 Beslenme Kuralları

Helâl ve haram kavramları, dinlerin temel inançlarına ve değerlerine göre değişkenlik göstermektedir. Bir dinin yasakladığı bir şey, başka bir din tarafından helal kabul edilebilir. Bu durum, dinler arası normatif değerlerin, zaman, mekân ve toplumsal bağlam gözetmeksizin evrenselliğe sahip olmadığını ortaya koymaktadır.[153] Helal ve haram kavramına İslam dışındaki ilahi dinler arasında en çok Yahudilikte yer verilmiştir. Yahudi literatüründe helâl konusu genellikle yiyeceklerle ilgili kurallar üzerinden ele alınmıştır. Ancak İslâmî literatürde olduğu gibi kapsayıcı bir helâl anlayışı geliştirilmemiştir. Bununla birlikte, yiyecek uygulamalarıyla ilgili olarak helâl ve haram arasındaki ayrım, İslâmî anlayıştaki ayrıma oldukça yakın bir şekilde gerçekleştirilmektedir. İbrânîcede yenilmesi uygun ya da helâl olan yiyecekleri belirtmek için *koşer (câiz)* kökünden gelen *kaşrut* kelimesi kullanılmaktadır.[154] Yenilmesine izin verilmeyen yiyecekler ise *teraifa* olarak adlandırılmıştır.[155] Yahudilikte helal ve haram kuralları, Tanrı'nın emirlerine dayanan *kaşerut* sistemiyle düzenlenmektedir. Bu sistem Tevrat'ta Levililer[156] ve Tesniye[157] bölümlerinde ayrıntılarıyla belirtilmektedir.[158] Yahudi literatüründe yine geniş bir şekilde işlenen haram kavramı, Tevrat'taki 613 emir ile ilişkilendirilmiştir. Rabbinik geleneğe göre,

---

152 Yosef Dan, "The Influence of Arabic Literature on Hebrew Literature", çev. Daniel Frank, *The Jews of Medieval Islam: Community, Society and Identity* (Leiden: Brill, 2001), 241-256.

153 Bahar Mammadli, *Yahudilikte Beslenme Kuralları (Kaşerut)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 3.

154 Kürşat Demirci, "Helâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1998), 17/173-175.

155 Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 223.

156 Levililer, 11/1-2 *"RAB Musa ile Harun'a şöyle dedi: İsrail halkına deyin ki, 'Karada yaşayan hayvanlardan şunların etini yiyebilirsiniz...' "*

157 Tesniye, 14/3-21 *"İğrenç sayılan hiçbir şey yemeyeceksiniz. Şu hayvanların etini yiyebilirsiniz: Sığır, koyun, keçi..."*[157]

158 Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005), 363.

Sina'da Hz. Musa'ya vahyolunan bu emirlerin 365'i haram, 248'i helaldir.[159] Bunlar içerisinde *koşer* yasalarıyla ilgili olanların sayısı ise 27'dir.[160]

İslam'da helal ve haram kılma yetkisi, sadece Allah'a aittir. Bu kurallar, Kuran'da yer almaktadır.[161] Helal kurallarına göre, yenilmesi yasak olan hayvanlar arasında domuz, yırtıcı hayvanlar, kanlı hayvanlar ve yırtıcı kuşlar yer almaktadır. Ayrıca hayvanlar, özel bir şekilde kesilerek öldürülmelidir. İslam'daki beslenme hükümlerinin kapsamı, koşerle kıyas edildiğinde oldukça sınırlıdır. Kur'an-ı Kerim'de, hayvansal kaynaklı dört yiyecek haram kılınmıştır. Bunlar; leş (kendiliğinden ölen veya usulüne uygun kesilmeksizin öldürülen hayvanlar), kan (hayvanlardan diri iken alınan veya kesilirken damarlardan boşalan kan), domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanlardır.[162]

Lewis'in yorumuna göre; Yahudi ve Müslüman beslenme kurallarının hem benzerlikleri hem de farklılıkları vardır. Bu benzerlikler, iki dinin ortak kökenlerini göstermektedir. Mesela, her iki dinde de domuz eti yasaktır ve hayvanlar, özel bir şekilde kesilerek öldürülmelidir. Yahudi ve Müslüman beslenme kurallarına uymayan Hıristiyanlara yönelik her iki dindeki benzer olumsuz tutum, yine onların ortak dinî değerlerini yansıtmaktadır. Farklılıklar ise, bu iki dinin farklı kültürel ve dinî gelişimlerini göstermektedir. Söz gelimi, Yahudi beslenme kuralları, İslami beslenme kurallarına göre daha katıdır.[163] İslam daha esnek ve sade kurallara sahiptir.

2.3 İslam Dünyasında Yahudi Topluluklarının Meslek Profili

İslamiyet'in ortaya çıkışından günümüze kadar Yahudi topluluklarındaki meslekler; coğrafya, tarihsel koşullar ve kültürel faktörler gibi çeşitli etkenlere bağlı olarak değişim göstermiştir. İslam dünyasındaki Yahudiler, Avrupa'da olduğu gibi mesleki kısıtlamalara maruz kalmamışlardır. Ancak çeşitli nedenlerle Yahudilerin bazı mesleklere eğilim gösterdikleri ve bazılarından kaçındıkları görülmektedir.[164] İslam dünyasında Yahudilerin mesleki tercihleri dinin etkisinin yanı sıra kültür, eğitim ve

159 Mammadli, *Yahudilikte Beslenme Kuralları (Kaşerut)*, 4.
160 Ali Osman Kurt, "Yahudilikte Kaşer ve Kaşer Ekonomisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/2 (2010), 107.
161 A'raf, 7/32; Yunus, 10/59; Nahl, 16/116.
162 Kurt, "Yahudilikte Kaşer ve Kaşer Ekonomisi", 142.
163 Lewis, *Semites and Anti-Semites*, 121.
164 Lewis, *The Jews of Islam*, 90.

ekonomik koşullar gibi faktörlerden de etkilenmiştir. Söz gelimi, Yahudiler, kendilerinin ve ailelerinin güvenliğini tehlikeye atabilecek veya onları Müslümanlarla çatışmaya sokabilecek *"hassas"* mesleklerden kaçınmışlardır.

Yahudiler, Orta Çağ'da ticaret ve zanaatkârlıkta, modern dönemde ise hukuk, tıp ve bilim gibi alanlarda öne çıkmıştır. Lewis'in iddia ettiğine göre; bu değişimin nedeni, Yahudi dinî inançları, kültürel özellikleri ve evrilen sosyal koşulların bir yansımasıdır.[165] Yahudiler, Arap Yarımadası'nın diğer bölgelerine kıyasla ticaret ve kültür merkezi olması sebebiyle Medine'ye daha erken ve daha yoğun bir şekilde yerleşmişlerdir. Medine'deki Yahudiler, İslam'ın ortaya çıkışından önce bölgenin en önemli topluluklarından biri olmakla beraber, önemli bir ekonomik güce de sahiplerdi. Yahudiler, şehirdeki ticaretin büyük bir kısmını kontrol etmişlerdir. Ayrıca Medine'nin siyasi yaşamında da önemli bir rol oynamışlardır. Akıllı ve çalışkan tutumları, kendi aralarındaki yardımlaşma ve irtibat sayesinde uluslararası ticaretteki başarıları kısa sürede artmıştır ve önemli bir güç haline gelmişlerdir. Bu güçlerini, ödünç para verme ve faizcilik gibi yöntemlerle kullanarak, diğer insanların mülk ve arazilerini ele geçirmeye başlamışlardır.[166]

Yahudi dinî inançlarına göre tarım, hayvancılık ve askeriye gibi meslekler kirli olarak kabul edildiğinden, Yahudi toplulukları bu tür mesleklerden kaçınmışlardır. Askerlik ve devlet kademelerinde görev almalarının önündeki dinî engeller, onları ticaret, zanaatkârlık, hukuk, tıp ve bilim gibi alanlarda önemli başarılar elde etmeye yöneltmiştir.[167] Böylelikle Yahudiler, Arap Yarımadası'nın sosyal, ekonomik ve siyasi yaşamında önemli bir rol oynamışlardır.[168] Eski bir Arap sözünde şöyle bir ifade bulunmaktadır: *"Yahudi elinde ya ilaç şişesi ya da para kesesiyle yükselir."* Bu söz, iddialı bir Yahudi için başarının yolunun hekimlik ya da para idaresinden geçtiği şeklindeki tarihî gerçeği doğrular niteliktedir. Müslümanların para ve değerli metallerle ilgili yasak ve kısıtlamaları, bu alandaki işlerin büyük ölçüde Hıristiyanlara ve Yahudilere bırakılmasına ve Yahudilerin bankacılıkta önemli bir rol oynamasına neden

165 Lewis, *The Jews of Islam*, 90.
166 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 475.
167 Lewis, *The Jews of Islam*, 90.
168 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 460.

olmuştur.[169] Lewis'in analizine göre bu yasaklar, Müslümanların parayı ve zenginliği bir tür günah olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Ancak bu görüş, İslam'ın para ve zenginlik konusundaki yaklaşımını doğru yansıtmamaktadır. Zira İslam'da para ve zenginlik, birer nimet olarak kabul edilmekte ve bunların elde edilmesi ve kullanılması teşvik edilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de, *"Allah'ın size verdiği nimetlerden infak edin"*[170] ve *"Rızık veren Allah'tır"*[171] gibi ayetler, para ve zenginliğin birer nimet olduğunu ve bunların kullanılması gerektiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla Lewis'in, Müslümanların para ve değerli metallerle ilgili yasak ve kısıtlamalarının, bu alandaki işlerin büyük ölçüde Hıristiyanlara ve Yahudilere bırakılmasına neden olduğu iddiası, doğru görünmemektedir. Bu anlayış, Hıristiyan dünyasında gelişmiştir ve İslam'la bir ilgisi yoktur.

Yahudi kültürünün temel değerleri arasında savaş ve şiddetin reddedilmesi, barışın ve uyumun teşvik edilmesi öne çıkmaktadır. Lewis'in görüşüne göre bu kültürel öğretiler, Yahudilerin askerlik gibi savaşla doğrudan ilişkilendirilen mesleklerden kaçınma eğiliminde olmalarına yol açmaktadır. Ayrıca, İslam dünyasındaki tarihî süreçler neticesinde Yahudilerin genellikle Müslümanlardan daha düşük sosyal statüye sahip olmaları, Yahudi toplumunun güvenlik endişelerini artırmıştır. Bu nedenle Yahudiler, kendilerini ve ailelerini tehlikeye atabilecek mesleklerden kaçınma eğiliminde olmuşlardır.[172] Burada ifade edilen argümanlar, Yahudilerin *hassas* mesleklerden kaçınmalarının kökenlerini, kültürel değerlerini ve toplumsal dinamiklerini kapsamaktadır.

Müslüman ülkelerde, Yahudiler ve Hıristiyanlar çoğu zaman askerlik yapmaktan muaf tutulmuşlardır. Bu muafiyetin sebeplerinden biri Yahudiler ve Hıristiyanların, Müslüman toplumlarda azınlık statüsünde olmaları ve bu dinlerde askerliğe olumsuz bir yaklaşım olmasıdır. Bu bağlamda Yahudi ve Hıristiyanlar genellikle askerlik yapmak yerine cizye[173] adı verilen vergiyi ödemekle yükümlüdürler. Ancak günümüzde bu uygulamanın değiştiği gözlemlenmektedir. Mesela, Türkiye Yahudilerin askerlik

169 Lewis, *The Jews of Islam*, 90.
170 Bakara, 2/254
171 İsra, 17/31
172 Lewis, *The Jews of Islam*, 92.
173 Cizye, İslam dünyasında gayri müslimlerin ödedikleri bir vergi olup can ve mal güvenliği sağlama karşılığında verilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Erkal, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/42-45.

hizmetine katılımını destekleyen öncü ülkelerden biri olmuştur. 1942'den itibaren Türkiye'de yaşayan Yahudiler askerlik yapma zorunluluğuyla karşılaşmıştır. Bu uygulama, Türkiye'deki Yahudilerin topluma daha fazla entegre olmalarına katkı sağlamıştır.[174] Müslüman ülkelerde Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi azınlıkların askerlik durumunun tarihsel ve güncel boyutları karmaşık ve çeşitli faktörlerden etkilenmiştir. Bu durum İslam hukuku, azınlıkların siyasi ve sosyal statüsü, ulusal güvenlik algısı ve modernleşme gibi unsurların etkileşimiyle şekillenmiştir.

2.4 Müslüman Yazarların Eserlerinde Yahudilik

Müslümanların Yahudilerle ilgili yazdıkları eserler, İslam ve Yahudilik arasındaki ilişkilerin tarihî ve kültürel boyutunu anlamamıza yardımcı olan önemli kaynaklardır. Bu eserler, İslam ve Yahudilik arasındaki tarihî ve kültürel mirasın korunması ve aktarılması için de önemlidir. İslam'ın ilk dönemlerinde Yahudilerin Müslümanlarla olan ilişkilerindeki olumsuz intibalar ve Kur'an'ın Yahudilere karşı tutumu, daha sonra Müslümanlar tarafından oluşturulan literatürde Yahudilere karşı olumsuz bir tavrın yansımasına neden olmuştur.[175] Yahudilik ve İslam, ortak kökenlere sahip iki din olsa da, temel inançları arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinden sonra Yahudiler ve Müslümanlar arasında dinî tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalar, bazen metinler üzerinden, bazen de münazaralar şeklinde devam etmiştir.[176]

Lewis, Müslümanların yazdıkları eserlerde Yahudiler ve Yahudiliğe yönelik olumsuz tutumun hâkim olduğu görüşündedir. Kur'an'da Yahudiler, İsa'yı öldürmekle, Hz. Muhammed'e karşı düşmanca tavır takınmakla ve Allah'ın emirlerini çiğnemekle suçlanmaktadır. Hadislerde ise Yahudiler, hırsızlık, dolandırıcılık ve yalancılık gibi kötü huylara sahip olarak tasvir edilmektedir. Lewis Müslüman yazarların eserlerdeki olumsuz tutumun nedenlerini Kur'an ve hadislerde Yahudilerin ağırlıklı olarak düşmanca tasvir edilmesine ve Hıristiyan kaynaklı Yahudi algısına bağlamaktadır. O, Müslümanların, Kur'an ve hadisler dışında Yahudiler hakkındaki bilgilerini büyük ölçüde Hıristiyan kaynaklarından edindiklerini savunmaktadır. Bu bağlamda

174 Lewis, *Orta Doğu'da Çatışma ve Önyargı*, 144.
175 Göregen, *İslâm-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları*, 18.
176 Yasin Meral, "Yahudi Din Bilgini Şlomo İbn Adret'in İbn Hazm'a Reddiyesi: Maamar 'al Yişma'el", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 45-59.

Hıristiyanlar, Yahudileri Hz. İsa'nın ölümüne neden olmakla suçlamış ve bu suçlamalar Müslüman toplumlarda Yahudilere karşı olumsuz bir tutuma neden olmuştur.[177] Bununla birlikte, Lewis bu olumsuz tutumun Yahudiler hakkında ters etki yarattığını ve onların önemli mevkilere gelmeleri, zenginliğe ve güce erişmelerini sağladığını ifade etmektedir.[178]

Lewis, klasik dönem Müslüman yazarları arasında Yahudiliğe karşı tek bir ciddi saldırının, İbn Hazm[179] tarafından gerçekleştirildiğini belirtmektedir. İbn Hazm'ın Yahudilik eleştirisini, klasik dönem Müslüman yazarları arasında Yahudiliğe yönelik olumsuz tutumun bir yansıması ve İslam düşünce tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirmektedir.[180] İbn Hazm'ın bu tutumunu; İslam'ı diğer dinlerden üstün görme ve Müslümanlar arasında Yahudilere yönelik hoşgörüsüzlük eğiliminin bir göstergesi olarak ele alan Lewis, Samuel ibn Nağrîle'nin[181] risalesine karşı İbn Hazm'ın verdiği cevabı, İslam ve Yahudilik arasındaki ilişkilerde hoşgörüsüzlük ve şiddet eğilimlerinin bir örneği olarak görmüştür. Lewis'e göre İbn Hazm'ın yazdığı metin, son derece düşmanca bir içeriğe sahiptir ve türünün tek örneğidir ve İbn Hazm'ın, Samuel ibn Nağrîle'yi İslam'a karşı bir tehdit olarak görmüş olabileceğini düşündürmektedir.[182]

Diğer dinleri eleştiren, kutsal kitapları tahlil eden ilk Müslüman âlimlerden biri olarak kabul edilen İbn Hazm, Samuel ibn Nağrîle'nin, İslam'a karşı bir risale yazdığını iddia

177 Lewis, *The Jews of Islam*, 86.

178 Lewis, *Semites and Anti-Semites*, 129.

179 İbn Hazm'ın dinler tarihi çalışmaları, kendisinin yetiştiği çeşitli kültür ve inançları içeren ortam ile sıkı bir şekilde ilişkilidir. Endülüs, İbn Hazm'ın hayatında Müslümanların yanı sıra yoğun bir Yahudi ve Hıristiyan nüfusunu barındıran bir bölge olarak öne çıkmaktadır. Bu zengin kültürel çeşitlilik, İbn Hazm'ın dinler tarihine olan ilgisini ve bu alanda eserler üretmesini teşvik etmiştir. İbn Hazm, dinler tarihi alanındaki çalışmalarını genellikle İslam ve Müslümanlara dair gayri müslimlerin ortaya koyduğu olumsuz görüşlerle mücadele amacıyla gerçekleştirmiştir. Bu sebeple, dinler tarihi alanındaki eserlerinin büyük bir bölümü eleştiri ve reddiye içermektedir. Bk. İbrahim Gürbüzer, "İbn Hazm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/56.

180 Lewis, *The Jews of Islam*, 87.

181 Samuel Ibn Nagrella, İbranî dil bilimcisi, kutsal kitap yorumcusu, başarılı şair, Kurtuba veziri, devlet adamı ve asker olarak on birinci yüzyılın Yahudi dünyasında önemli bir figürdür; Müslümanlar arasında İsmail b. Nağrile olarak bilinmektedir. Onun çok yönlü yetenekleri ve etkileyici kariyeri, hem Yahudi hem de Müslüman topluluklarda iz bırakmıştır. Zeynep Yücedoğru, *İbn Hazm ve er-Red 'alâ İbni'n-Nağrile el-Yehûdî İsimli Reddiyesinin Analizi* (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 14. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki Yahudi cemaatleriyle yakından ilgilenen birisi olarak da öne çıkmaktadır. Eldar Hasanov, "İbn Nağrîle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/595.

182 Lewis, *The Jews of Islam*, 87.

etmiştir. Ancak, bu risalenin gerçekten var olup olmadığı bilinmemektedir.[183] İbn Hazm'ın, *Er-Red 'alâ İbni'n-Nağrile el-Yehûdî* adlı eseri, Endülüs'teki dinî çoğulculuğun bir yansıması olarak, bir Yahudi'nin Kur'an'a karşı yazdığı reddiyeye cevap niteliğindedir.[184] İbn Hazm ve İbn Nağrîle'nin tartışması, peygamberlerin masumiyeti ve Tevrat'ın tutarsızlığı konularında İslam ve Yahudilik arasındaki temel farklılıkları ortaya koymaktadır.[185] Bu metin, İbn Hazm'ın Yahudilere yönelik tutumunun, klasik dönem Müslüman yazarları arasında yaygın olan tutumdan farklı olduğunu göstermektedir. Klasik dönem Müslüman yazarları arasında Yahudiliğe yönelik tek ciddi saldırıdır. Lewis'in bu iddialarına karşı, İbn Hazm'ın eserlerinde, sadece Yahudilere karşı değil, Hıristiyanlara ve hatta kendisi gibi düşünmeyen Müslüman düşünür ve kelamcılara karşı da aynı sertliği görmek mümkündür. Nitekim Müslümanlar arasında "İbn Hazm'ın dili (veya kalemi), Haccac'ın kılıcından keskindir." şeklinde meşhur olmuş bir söz bulunmaktadır. Lewis'in bu hususu muhtemelen bilinçli bir şekilde gözden kaçırarak, İbn Hazm'ı Yahudilere bir husumeti varmış gibi yansıtmasının, onun nesnellik hususundaki bilimsel tavrına gölge düşürdüğünü söylemek mümkündür.

İbn Hazm'ın Samuel ibn Nağrîle'ye karşı yazdığı metnin Orta Çağ Müslümanlarının düşüncelerinde ne kadar etkili olduğunu söylemek güçtür. Ayrıca *er-Red 'alâ İbni'n-Nağrile el-Yehûdî*, İbn Hazm'ın eserleri arasında kabul edilse de, hedef kitabın İbn Nağrile'ye nispet edilmesi konusunda tartışmalar vardır.[186] İbn Hazm'ın dinler tarihi alanındaki çalışmaları, yetiştiği ortamın kültür ve inanç çeşitliliği ile gayri Müslimlerin İslâm ve Müslümanlarla ilgili olumsuz görüş ve iddialarına karşı mücadele etme ihtiyacından kaynaklanmaktadır.[187] İbn Hazm, Endülüs'te yaşamış olan Müslüman bir düşünürdür. Endülüs, o dönemde, Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında farklı kültürlerin bir arada yaşadığı bir bölgedir. İbn Hazm'ın Yahudi ve Hıristiyan dinleri hakkında verdiği bilgilerin, yaşadığı ortamın kültürel çeşitliliği ve bu dinlerin mensuplarıyla olan doğrudan etkileşimi sayesinde doğruluk derecesi yüksektir.[188]

---

183 Lewis, *The Jews of Islam*, 87.
184 Yücedoğru, *İbn Hazm ve er-Red 'alâ İbni'n-Nağrile el-Yehûdî İsimli Reddiyesinin Analizi*, 99.
185 Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Fasl*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş., 2017), 100.
186 Yücedoğru, *İbn Hazm ve er-Red 'alâ İbni'n-Nağrile el-Yehûdî İsimli Reddiyesinin Analizi*, 46.
187 Gürbüzer, "İbn Hazm", 20/56-57.
188 İbn Hazm, *el-Fasl*, 99.

Müslüman yazarların eserlerinde genellikle Tevrat'ın tahrif edildiği, Kur'an'ın Tevrat'tan daha üstün olduğu, Hz. Muhammed'in Yahudi Kutsal Kitabı'nda haber verilen peygamber olduğu ve Tevrat'ın vahiy mahsulü olmadığı iddialarını içermektedir.[189] Bu eserlerde Yahudiler ve Yahudiliğe yönelik olumsuz tutum, tarihsel ve kültürel nedenlerden de kaynaklanmaktadır. Ancak bu tutum her zaman geçerli değildir.[190] Zira İslam dünyasında yaşayan Yahudiler, Hıristiyan dünyasında yaşayan Yahudilere göre daha güvenli ve daha yüksek bir siyasi ve kültürel entegrasyona sahiptirler.[191] Bu durum ise esasen Müslümanların Yahudiliğe yönelik daha ılımlı eleştirilerinden kaynaklanmaktadır.[192] Bu tutuma sahip yazarlar, Yahudilerin dinî ve kültürel geleneklerini takdir etmişlerdir. Bazı Müslüman yazarlar, Yahudilik hakkında şüpheci bir yaklaşım sergileyerek Yahudilik ile İslam arasındaki benzerlik ve farklılıklar üzerine odaklanmışlardır.[193]

Lewis, İbn Hazm gibi Yahudilere sert bir üslupla yaklaşan Müslüman isimlerin yanında üslubu daha yumuşak olan isimleri de zikretmektedir. Mesela, 10. yüzyılda Bağdat'ta yaşamış olan Bâkıllânî'nin[194] Yahudilik hakkındaki olumlu tutumu, tarihsel ve kültürel

189 Adem Özen, "İslâm-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 9 (2000), 237-256.

190 Lewis, *The Jews of Islam*, 87.

191 Hıristiyan dünyasında Yahudilere yönelik artan baskılar, Yahudilerin din değiştirmesine ve yeni bir topluluğun oluşmasına neden olmuştur. Bu kişiler görünürde Hıristiyan kimliği taşırken, gizliden gizliye eski dininin gereklerini yerine getirmeye devam etmişlerdir. Yahudilikten Hıristiyanlığa zorla veya gönüllü olarak geçenler, bölgede yaşayan Hıristiyanlar tarafından Marrano olarak isimlendirilmiştir. Bk. Fatma Seda Şengül, *Yahudi-Hıristiyan Münazaralarında İsa ve Mesih Tartışmaları -Paris, Barselona, Tortosa Örnekleri-* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 18. Marranolar, zorunlu din değiştirmenin etkisiyle Hıristiyan görünümü altında gizlice Yahudi inancını sürdüren kişilerdir. "Marrano" terimi, özellikle Yahudi ibadetini gizlice devam ettiren yeni Hıristiyanlar için kullanılmıştır. Bu mecazi anlamıyla, "marrano" kelimesi, domuz anlamının ötesine geçerek, domuzca karakter ve huylara sahip olarak nitelenen kişileri ifade etmek için kullanılmıştır. Marranolar, hem Yahudi topluluğu hem de Hıristiyan toplumu tarafından dışlanmış ve bu durum, kimliklerini gizlice yaşama zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Bk. Bernard Lewis, *Cultures in Conflict: Christians, Muslims and Jews in the Age of Discovery* (New York: Oxford University Press, 1995), 36. Ayrıca bk. Mahmut Salihoğlu, "Marranolar ve Dini İnançları", *EKEV Akademi Dergisi* 15/49 (Güz 2011), 105-115.

192 Mark R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Köprü Kitapları, 2013), 39.

193 Lewis, *The Jews of Islam*, 88.

194 Hicrî IV. asrın zengin kültür ortamında yetişen Bâkıllânî, pratik zekâsı, kuvvetli hâfızası, derin vukufu, başarılı münazaraları, üstün hitabeti ve çok yönlü ilmî şahsiyetiyle tanınan bir âlim olarak öne çıkar. Bâkıllânî'nin kelâmcılık alanındaki ağırlıklı uzmanlığı, ilmî şahsiyetinin temel özelliklerinden biridir; ancak hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, tefsir, belâgat, dinler ve mezhepler tarihi gibi çeşitli ilim dallarında da adından önemle bahsedilir ve bu alanlarda otorite olarak kabul edilir. Şerafettin Gölcük, "Bâkıllânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/531-535.

nedenlerden kaynaklanmakla birlikte, bireysel inanç ve yorumlarının da etkisiyle şekillenmiştir. Bâkıllânî'nin Yahudi dini ve yazıları hakkındaki değerlendirmesi kısa ve özlüdür. Tahkir edici olmadığı gibi nazik, hatta saygılı bir ton kullanmaktadır.[195] Bâkıllânî'nin bu ılımlı tutumu önemli ve dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra Müslüman sufi yazarlar, dinler arasındaki farklılıkların önemsiz olduğunu düşünmüşlerdir. Bu yazarlar, tüm dinlerin, insan ruhunun yüceltilmesi için birer yol olduğuna inanmışlardır.[196]

Müslüman yazarların eserlerinde Yahudilik ve Yahudiler hakkındaki görüşler, İslam'ın ortaya çıkışı ve yayılış sürecindeki tarihsel ve kültürel faktörlerden etkilenmiştir. Kur'an'da ve hadislerde Yahudilere yönelik olumsuz tasvirler, Müslüman yazarların eserlerine de yansımıştır. Ancak bazı Müslüman yazarlar, Yahudilik hakkında daha ılımlı ve hatta olumlu eleştiriler yapmışlardır.

[195] Lewis, *The Jews of Islam*, 87.
[196] Lewis, *The Jews of Islam*, 88.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE YAHUDİ MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ

3.1 Osmanlı Devletinde Gayrimüslimler

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler, *ehl-i zimmet* veya *gayrimüslim tebaa* olarak adlandırılmıştır.[197] Gayrimüslimlerin idari sistemini belirleyen en önemli şart, fetih öncesindeki durumun korunması geleneğidir. Bu gelenek, İslam'ın zimmî sisteminden kaynaklanmaktadır. Zımmî sistemi, fethedilen yerlerdeki gayrimüslimlerin can, mal ve din özgürlüğünün korunmasını öngörmektedir. Bunun karşılığında zımmîler, askerlik hizmetinden muaf olmakla beraber cizye vergisi ödemektedirler.[198] Zımmîlere kendi dinî inançlarını yaşama, ibadet yerlerini koruma ve kendi ilişkilerini sürdürme hakkı tanınmıştır. Ancak bu hak sadece İslam'ın mutlak hâkimiyetini kabul etme ve Müslümanların üstünlüğünü tanıma şartıyla verilmiştir.[199]

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere yönelik temel prensipleri, aslında Medine döneminde ortaya çıkmış ve pratiğe dökülmüştür. Bu dönemdeki uygulamaların hukuki değerlendirmesi önemlidir. Osmanlı Devleti, İslam devleti olması nedeniyle gayrimüslimlere yönelik uygulamalarında İslam hukuk sisteminin temel esaslarına dayanmıştır. Bu esaslar zaman içinde belirginleşmiş ve istikrarlı bir statü kazanmıştır[200] İslâm hukuku, Müslüman olmayanlara kendi dinlerini ve kültürlerini özgürce yaşama hakkı tanımıştır. Bu çerçevede Osmanlı Devleti de Hıristiyan ve Yahudi tebalarına kendi din adamlarını seçme, kendi mahkemelerinde davalarını görme ve kendi dinî ritüellerini yerine getirme hakkı tanımıştır.[201]

Osmanlı zımmîlik sistemi, İslam dininin bireyi muhatap alma anlayışından farklı olarak, cemaat liderlerini muhatap alan bir anlaşma sistemidir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin

---

197 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi* (İstanbul: Risale, 1990), 19.
198 Ebu'l Ala El Mevdudi, "İslam'da Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar", çev. Osman Güner, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 7/7 (1993), 181-199.
199 Braude - Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman*, 5.
200 M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 5.
201 Braude - Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman*, 2.

gayrimüslimleri kendi din ve kültürlerini koruyarak yaşamalarına izin veren hoşgörülü bir yönetim anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.[202] Osmanlı Devleti, fertlerin kişisel statülerini belirleyen konularda, söz gelimi, ölüm, evlenme ve veraset gibi meselelerde büyük bir saygı içinde hareket etmiştir. Her topluluğun hukukî geleneklerine ve uygulamalarına izin vermiştir. Osmanlı Devleti'nin bu yaklaşımı, farklı toplulukların kendi kültür ve anlayışlarına uygun bir şekilde yaşama imkânı sağlamıştır.[203]

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler, etnik ve dinî açıdan farklı gruplardan oluşmaktadır. Etnik açıdan Rumlar, Ermeniler, Süryaniler, Kıptiler, Habeşler ve Yahudiler; dinî açıdan ise Hıristiyanlar, Yahudiler, Zerdüştler, Şemsîler, Sabiîler ve Yezidîler olarak sınıflandırılmaktadır. Ehli Kitapla ilişkiler, hukuki bir çerçevede belirlenmiştir ve zimmî hukuku içerisinde değerlendirilmiştir.[204] Osmanlı Devleti, farklı din ve kültürlerden gelen bireylerin bir arada barış içinde yaşayabildiği ve birlikte gelişebildiği hoşgörü temelli bir yönetim anlayışına sahiptir. Bu anlayış, Osmanlı Devleti'nin uzun süreli varlığının ve çeşitli toplulukların bir arada huzur içinde yaşamasının temelini oluşturmuştur. Bu hoşgörü temelli yönetim anlayışı, Osmanlı Devleti'nin tarih boyunca çeşitli din ve kültürlerin bir arada uyum içinde yaşadığı bir model olarak tanımlanmasına imkân sağlamıştır.

3.2 Osmanlı Devleti'nin Fetih Politikası ve Osmanlı Devleti'ne Yahudi Göçleri

Osmanlı Devleti, geniş ve dağınık bir Yahudi topluluğunu kendi bünyesine almış ve onlara hoşgörülü bir ortam sağlamıştır. Bu durum, Yahudilerin Osmanlı topraklarına göç etmesini ve burada yeni bir hayat kurmasını kolaylaştırmıştır.[205] Yahudiler, Osmanlı Devleti'ne bir defada toptan göç etmemişlerdir. Osmanlı Devleti, dinî hoşgörü politikası sayesinde uzun yıllar zulüm ve işkenceye maruz kalan Yahudiler için bir güvenli liman olmuştur.[206] Osmanlı Devleti'nin genişlemesi, yalnızca askeri gücü ile

---

202 Canan Seyfeli, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", *Milel ve Nihal* 2/2 (2005), 125-156.

203 Benjamın Braude - Bernard Lewis, "Osmanlı Devleti İçerisindeki Hıristiyanlar ve Yahudiler", çev. Halil Erdemir - Hatice Erdemir, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 2/4-5 (2000), 169-216.

204 Seyfeli, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", 125-156.

205 Lewis, *The Jews of Islam*, 113.

206 Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler* (Ankara: Berikan, 2013), 70.

değil, aynı zamanda dinî hoşgörü politikasının bir sonucudur. Osmanlılar, gayrimüslimlerin dinlerine ve sosyal hayatlarına müdahale etmeden eski gelenekleri üzerinde yaşamalarına izin vererek bu toplulukların güvenini kazanmış ve kısa sürede bölgenin önemli bir güç merkezi haline gelmesini sağlamıştır.[207] Yahudi cemaatleri, Müslümanların idaresi altında ilk kez tek bir devletin sınırları içerisinde birbirleriyle rahat bir şekilde irtibat kurma fırsatı elde etmişlerdir. [208] Lewis'e göre Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudiler, Osmanlı'nın yükselişi ve genişlemesi sürecinde, Avrupa'dan gelen Yahudi göçleriyle birlikte; ekonomik, kültürel ve sosyal açılardan önemli roller üstlenerek devletin en etkili cemaatlerinden biri haline gelmişlerdir. Bu etkileşim, hem Osmanlı Devleti'nin zengin ve çeşitli yapısına katkıda bulunmuş hem de Yahudi topluluğunun kendi içinde çeşitlenmesine neden olmuştur.[209]

Osmanlı Devleti'nin Yahudi tebaasının sayısı, fetihler ve göçler olmak üzere iki yolla artmıştır. Osmanlı ordusunun fetihler yoluyla egemenlik alanını genişletmesi sonucunda sadece Yahudiler değil, başka topluluklar da Osmanlı Devleti'nin tebaası konumuna gelmiştir. İkinci durumda ise, yani göç ederek Osmanlı topraklarına gelme neredeyse tamamen Yahudilerle sınırlıdır ve bu Yahudiler deyim yerindeyse kendi arzuları doğrultusunda Osmanlı yönetimine girmişlerdir. Lewis, Osmanlı yönetiminin büyük hoşgörüsü ve sunduğu imkânlarla ilgili anlatılanlardan etkilenmeleri sonucu, Yahudilerin Hıristiyan Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden Osmanlı topraklarına göç ettiğini belirtmiştir.[210]

Lewis'in sıkça atıfta bulunduğu isimlerden biri olan Benjamin Braude'un belirttiğine göre bu göçler, tamamen gönüllülük esaslı olmamıştır. Osmanlı Devleti, Hıristiyan ve Yahudi azınlıklar üzerinde önemli etkilere sahip iki ana politika uygulamıştır: sürgün ve devşirme. Sürgün, zorunlu göçü içeren bir sistem olarak kullanılmış olup bireysel cezalandırmadan ekonomik-sosyal politikalara kadar çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Bu politika, gayrimüslim topluluklarının dağılmasına, toprak ve iş yerlerini kaybetmelerine ve belirsiz bir yerleşim sürecine neden olmuştur. Bu durum Yahudilerin Osmanlı yönetimine karşı olumsuz bir tutum geliştirmelerine yol açmıştır. Öte yandan devşirme,

---

207 Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi,* 24.
208 Nuh Arslantaş, *Yahudilere göre Hz. Muhammed ve İslamiyet* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 66.
209 Lewis, *The Jews of Islam,* 113.
210 Lewis, *The Jews of Islam,* 121.

periyodik askerî vergi olarak uygulanmış ve Hıristiyan köylülerden özellikle genç erkek çocuklarını içermiştir. Bu uygulama, gayrimüslim toplulukların, en yetenekli genç erkeklerini devlete vermelerinden dolayı, ekonomik ve sosyal gelişimlerini olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla sürgün ve devşirme politikaları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim azınlıkların hayatlarını olumsuz etkileyen iki önemli politikadır.[211]

Lewis'in belirttiğine göre devşirme sistemi; dinî kimliğe bakılmaksızın tüm unsurları kapsayan bir politikadır.[212] Farklı din ve kültürlerden gelen gençleri bir araya getirerek onların Osmanlı ordusu ve devleti için nitelikli birer asker olmalarını sağlamıştır. Bu sistem, İslam hukuku açısından tartışmalı olsa da devlet tarafından benimsenerek uzun süre uygulanmıştır.[213] Öte yandan, Osmanlı yöneticileri sürgün politikasını uygularken sürgüne tâbi tutulan şehirlerin olumsuz yönde etkilenmesi konusuna pek önem vermemişlerdir. Bunun temel nedeni Osmanlı Devleti'nde merkeziyetçi yapıyı oluşturma çabalarıdır.[214] Osmanlı Devleti'nin uyguladığı devşirme ve sürgün politikası, Osmanlı yönetiminin fethettiği bölgelerde istikrarı sağlamak, ekonomiyi düzenlemek ve sadık bir nüfus oluşturmak amacıyla kullanılmıştır. Bu süreçte Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar bir arada zorunlu göçlere maruz kalmış ve yer değiştirmişlerdir.

3.3 Osmanlı Devleti'nde Bulunan Yahudi Cemaatleri

Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi cemaatlerinin tarihi ve gelişimi, Osmanlı kayıtlarında ayrıntılı biçimde belirtilmiştir. Lewis, bu kayıtlara göre Osmanlı Yahudi cemaatlerini kronolojik olarak üç katmana ayırmaktadır. İlk katman, Bizans İmparatorluğu'nun etkisi altındaki Romanyot Yahudileri temsil ederken, ikinci katman Almanya ve Fransa'dan gelen Aşkenaz Yahudileri, üçüncü katman ise Osmanlı hâkimiyeti genişledikçe Kuzey Afrika'da, Arapça konuşan bölgelerden gelen Yahudileri temsil etmektedir.[215]

---

211 Braude - Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman*, 11-12.
212 Lewis, *The Jews of Islam*, 122.
213 Lewis, *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*, 74.
214 Halil İnalcık, "İstanbul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/233.
215 Lewis, *The Jews of Islam*, 120.

Romanyot Yahudiler[216] Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında fethedilen topraklarda ortaya çıkan ilk ve en eski katmanı oluşturmaktadır. Bu Yahudiler, Türklerin fethettikleri bölgelerde karşılaştıkları Yunanca konuşan Yahudi toplulukları olarak bilinmektedir. Asya'dan, İstanbul'dan, Yunanistan'dan ve Balkan şehirlerinin bazılarından gelerek bu topraklara yerleşmişlerdir. Romanyot Yahudiler, ibadet ve ayinlerinde Minbag Romania'yı (Roma geleneği) benimseyerek, Bizans İmparatorluğu'nun geleneklerini takip etmişlerdir. Bu cemaatlerin kullandıkları dil uzun süre boyunca Yunanca olmuştur.[217]

Osmanlı Devleti'nin ikinci katman Yahudileri, esas olarak Almanya ve Fransa'dan gelen Aşkenaz Yahudilerdir. Bu göçmenlerin izleri 15. yüzyılın başlarına kadar sürebilir; ancak 15. yüzyılda İspanya ve Portekiz'den kitlesel olarak gelen Sefarad Yahudiler karşısında önemsiz hale gelmişlerdir.[218] 1492'de İspanya ve 1496'da Portekiz'den Osmanlı Devleti'ne yapılan kitlesel Yahudi göçü, Osmanlı topraklarındaki Sefarad Yahudi cemaatlerinin sayısını ve önemini arttırmıştır. Bu göç, İstanbul ve Selanik gibi büyük şehirlerde olduğu kadar Anadolu ve Balkanlar'daki birçok şehirde yeni Sefarad Yahudi cemaatlerinin kurulmasına yol açmıştır.[219]

Üçüncü katmanda ise; Kuzey Afrika'da Osmanlı hâkimiyetinin genişlemesi sonrasında çok sayıda Arapça konuşan Yahudi Osmanlı sınırlarına dâhil olmuştur. Osmanlı kayıtlarında bu Yahudiler genellikle *musta'ribe*[220] olarak adlandırılmıştır.[221] Osmanlı

---

216 Romanyot terimi, Yunanca konuşan veya ayinlerinde Bizans/Greek geleneklerini yaşatan Yahudilere atfen kullanılan bir ifadedir. Ancak bu terimin aslında Bizans tarihinin son dönemlerinde yaygınlaştığı görülmektedir. Romanyot Yahudiler, genellikle Bizans İmparatorluğu'nun etkisi altında yaşayan ve geleneksel olarak Yunanca konuşan bir Yahudi topluluğunu ifade etmektedir. Bk. Ulaş Töre Sivrioğlu, "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S.330-1453)", *Journal of History Studies* 7/2 (2015), 99-132.

217 Lewis, *The Jews of Islam*, 120.

218 Lewis, *The Jews of Islam*, 120.

219 Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinin Konstantinopolis'e geçmesinden önce, başkent Edirne idi ve bu dönemde Edirne'de zaten bir Yahudi cemaati bulunmaktaydı. Osmanlı kayıtlarında, bu cemaatlerin sayısı, dağılımı ve kökenleri detaylı bir şekilde belirtilmiştir. Özellikle, Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı şehirlerde, cemaatler mensubu yetişkin erkeklerin isimleri ve sayıları kaydedilmiştir. İbranice kaynaklarda bu topluluklar "kehillot" olarak adlandırılırken, Türk kayıtlarında ise "cemaat" terimi kullanılmış, bu terim genellikle yeni gelenleri ifade etmek için kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim anlayışı, farklı etnik ve dinî grupları kayıt altına alarak toplulukları anlama ve yönetme konusundaki detaylı bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Bk. Lewis, *The Jews of Islam*, 120.

220 Arap kabileleri, sadece Arap kökenlilerden oluşmamaktadır. Sonradan Araplaşan bazı kabileler de Arap kimliği edinmiştir. Bu kabileler, Arap dilini ve kültürünü benimsemiştir. Bu kabileler, aslen

Devleti'nin daha uzak bölgelerinde, Kürtçe ve Aramca konuşan küçük Yahudi grupları da bulunmaktadır. Bu Yahudi grupları filolojik ve tarihsel açılardan önemli olmalarına rağmen sayıca çok az olmaları nedeniyle genel nüfus içinde belirgin bir etki oluşturmamışlardır.[222]

3.4 Yahudi Cemaatlerin Örgütlenmesi

Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında yaşayan çeşitli toplulukları; din veya mezhep esasına bağlı kalarak yönetmiştir. Bu yönetim modeline *Millet Sistemi* [223] adı verilmektedir.[224] İslâm hukukunda *millet*[225] kavramı; din, mezhep veya bir din ve mezhebe bağlı topluluk anlamına gelmektedir. Bu kavram, Kur'an'da da *din* anlamında kullanılmaktadır.[226] Osmanlı Devleti'ndeki *millet sistemi,* İslam hukukunun temel ilkelerine dayanan bir azınlık yönetim biçimidir.[227]

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere yönelik dinî-hukuki politikaları, İslam hukukunun esasları ve önceki İslam devletlerinin geleneği temelinde şekillenmiştir. Medine Vesikası, farklı din ve inançlara mensup toplulukların kendi hukuk sistemlerini korumalarına ve uygulamalarına izin veren bir belgedir. Bu nedenle, Medine Vesikası, İslam hukuk tarihinde *millet sistemi* ve çok-hukuklu sistem uygulamasının temelini oluşturmaktadır. [228] Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimleri idare sistemi, İslam hukukunun temel ilkeleri ve devlet otoritesinin dinî yorumları arasında bir denge kurma

---

Arap değillerdir. Sonradan Araplaşmış ve Arap kimliğine bürünmüşlerdir. Bk. Hakkı Dursun, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/272-276.

221 Lewis, *The Jews of Islam,* 121.

222 Lewis, *The Jews of Islam,* 121.

223 Bu sistem "millet sistemi" veya "zımmî, ehl-i zımmî" terimleriyle ifade edilmiştir. Bk. Seyfeli, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", 125-156.

224 Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, 17.

225 Kur'an'da, millet kavramı hakiki din anlamında da kullanılmıştır. Allah'ın İbrahim'i ve onun soyundan gelenleri hakiki bir millet olarak seçtiği ifade edilmiştir (Bakara, 2/128). Ayrıca millet kavramı müşrikler anlamında da kullanılmıştır. Yusuf'un kardeşleri onu müşriklerin yanına götürmek istediklerini ifade etmişlerdir (Yusuf, 12/37). Yahudi ve Hıristiyanların dini anlamında da Kur'an'da millet kavramına rastlanır. Allah'ın Yahudi ve Hıristiyanları da birer millet olarak yarattığı vurgulanmıştır (Bakara, 2/120).

226 Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, 17.

227 Braude - Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman,* 37.

228 Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi,* 5.

çabasından kaynaklanmaktadır. Bu denge, zaman içinde değişen siyasi ve toplumsal koşullara göre de şekillenmiştir.[229]

Osmanlı toplumu, İstanbul'un fethiyle birlikte *millet sistemi* üzerine kurulmuştur. Bu sistem, farklı dinlere mensup olan milletlere belirli özerklik hakları tanıyan bir yapıdır. Bu çerçevede, özel hukuk alanına giren davalar ve hukuki işlemler, her milletin kendi özel kanunları ve gelenekleri doğrultusunda çözüme kavuşturulmuştur. *Millet Sistemi*, Osmanlı Devleti'nin farklı etnik, dinî ve kültürel grupları bir arada tutma, yönetme ve hoşgörü stratejisini ortaya çıkarmıştır. Bu sistemde, her bir topluluk kendi iç işlerini düzenleme ve dinî liderlerini belirleme özgürlüğüne sahip olmuştur. Gayrimüslim unsurlar, dinî inançlarına göre Yahudiler, Ortodokslar, Ermeniler, Katolikler[230] ve Protestanlar olmak üzere Osmanlı yönetimi altında beş gruba ayrılmışlardır.[231] Millet Sistemi'yle Müslümanlar, Yahudiler ve diğer dinlere mensup topluluklar arasında bir tür özerklik sağlanmıştır. *Millet Sistemi*, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun ömrü boyunca çok kültürlü ve çok dinli bir yapı oluşturmasıyla beraber her milletin kendi inançları ve gelenekleri çerçevesinde yaşama imkânı bulmasını sağlamıştır.

Millet kavramı, ırk temelli değil, din temelli bir anlayışı yansıtmaktadır.[232] Dinî gelenek veya inanç sistemine bağlı olarak Allah'tan vahiy alan bir peygamberin takipçilerini de belirtmekte olup genellikle ümmetle neredeyse eşanlamlı olarak kullanılmıştır.[233] Benjamin Braude bu konuya farklı bir bakış açısı getirmiştir. Onun perspektifine göre Osmanlı hükümetinin gayrimüslimleri bireyler olarak değil, mensup oldukları dinî cemaatin üyeleri olarak gördüğü varsayımı gerçeği yansıtmamaktadır. Braude'e göre bu varsayıma birçok açıdan itiraz edilebilir. İlk olarak bu görüş, güncelliğini yitirmiş veya hukuki bir bakış açısıyla yazılmış kaynaklara dayanmaktadır. İkincisi, modern uygulamaları geçmişe yansıtma eğilimindedir. Üçüncüsü ise bu görüş, Osmanlı millet

---

229 Canan Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Hahambaşılık (1847-1918)", *Milel ve Nihal* 7/1 (2010), 103.

230 Katolikler, Fatih'in fermanıyla dini özgürlüklere sahip olmuşlardır. Ancak nüfuslarının azlığı ve Papa'ya bağlı olmaları nedeniyle Osmanlı millet sistemine tam olarak dâhil olmamışlardır. Bk. Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, 63-64. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında, Avrupa devletlerinin baskıları ve misyonerlerin gayretleri sonucunda Katoliklerin nüfusunun artması ve Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikalarındaki değişimler, Katoliklere millet statüsü verilmesini zorunlu kılmıştır. Bk. Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, 79.

231 Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, 76.

232 Ahmet Yaman, "Jews in the Ottoman Millet System and Their Judicial Status: A Family Law Review", *Ilahiyat Studies* 4/2 (2013), 211.

233 Asi, *İslam'ın Diğer Dinlere Bakışı*, 38.

sisteminin karmaşık ve dinamik yapısını göz ardı etmektedir.[234] Braude'un ifadelerine göre Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemi, geleneksel olarak tek, katı bir sistem olarak anlaşılmıştır. Ancak son araştırmalar bu anlayışı sorgulamaktadır. Bu araştırmalara göre millet sistemi daha ziyade farklı dinî cemaatlerle yıllar içinde yapılan, zamanla gelişen ve yerelleşmiş bir dizi anlaşma olarak düşünülmelidir. Bu anlaşmalar, her bir cemaatin kendine özgü ihtiyaçlarına ve koşullarına göre şekillendirilmiştir. Bu yapı, cemaatlerin kendi iç işlerini yönetmelerine ve kendi kültürlerini ve geleneklerini sürdürmelerine izin vermiştir. Bütün bunlar da millet sisteminin ne kadar dinamik ve karmaşık bir yapıya sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. [235]

19. yüzyıldaki Osmanlı reformları kapsamında Rum ve Ermeni topluluklarının idaresi için geliştirilen *millet sistemi,* Yahudileri de içeren bir şekilde genişletilmiştir.[236] Osmanlı Yahudileri, *hahambaşının*[237] idaresi altında ayrı bir millet olarak kabul edilmiş; Rum ve Ermeni kiliselerinin dinî liderleriyle benzer yetki ve haklara sahip olmuşlardır. Ancak Lewis, Türkler ve Yahudiler arasında bu konuda tarihsel bir efsane oluşturulduğuna dikkat çekmektedir. Bu efsaneye göre, hahambaşılığın kökenleri Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar uzanmaktadır ve 1453'te İstanbul'un fethi sırasında, Moshe Kapsali'nin hahambaşı[238] olarak atanmasıyla bu liderlik pozisyonunun ortaya çıktığına inanılmaktadır. Lewis, bu efsanelerin gerçeği yansıtmadığını ve Osmanlıların geçmişte gerçekleştirdiği reformları, tarihle uyumsuz bir şekilde yorumlama eğiliminde olduklarını vurgulamaktadır. Lewis'e göre bu reformları geçmişe yansıtarak meşrulaştırmak, Osmanlı Devleti'nin sıkça başvurduğu bir yöntemdir.[239]

---

234 Braude - Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman,* 69.

235 Braude - Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman,* 12-13.

236 Lewis, *The Jews of Islam*, 125.

237 Hahambaşı, Yahudi cemaatinin dinî işlerinin en yüksek mercii ve bütün hahamların ve cemaat liderlerinin yöneticisidir. Osmanlı Devleti'nde hahambaşılık, İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulmuştur. Ancak ilk iki hahambaşıdan sonra XIX. yüzyıla kadar devlet tarafından tanınan ve Osmanlı'daki bütün Yahudileri temsil eden resmî bir hahambaşı olmamıştır. Bk. Hatice Doğan, "Hahambaşılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/513-514.

238 Kur'an-ı Kerim'de de hahamlardan bahsedilmektedir. Yahudilerin hahamlarını ve Hıristiyanların rahiplerini ilahlaştırdıkları belirtilmektedir (Tevbe, 9/31). Bu ayet, hahamların ve rahiplerin, toplumdaki önemli rollerine rağmen, Allah'tan başka hiçbir kimseye kulluk edilmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir.

239 Lewis, *The Jews of Islam*, 126.

Lewis, *Rabbinik responsaların*[240] ve Osmanlı belgelerinin sunduğu bilgilere göre Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi cemaatlerin, *kehillot* biçiminde örgütlendiğini belirtmiştir. Her *kehilla,* kendi mahallesinde yaşayan kendi sinagogu ve hahamı olan bir Yahudi cemaati olduğunu ileri sürmüştür. Lewis bu örgütlenme biçiminin, Osmanlı şehirlerinin genel örgütlenme biçimiyle uyumlu olduğunu ifade etmiştir. Bernard Lewis'in perspektifinden bakıldığında, Osmanlı şehirlerindeki mahallelerin kendi dinî liderleri ve ibadet yerleri bulunduğu görülmektedir. Bu durum, Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi cemaatlerinin örgütlenmesinde de belirgin bir rol oynamıştır. *Kehillotlar,* genellikle geldikleri yerin adıyla anılmıştır. Mesela, Edirne'deki bir *kehilla* "Katalan" Selanik'teki bir *kehilla* "İspanya" ve İstanbul'daki bir *kehilla* "Anadolu" veya "Balkanlar" adıyla anılmıştır. Aynı zamanda, bazı *kehillotlar* ise İbranice isimlere sahiptir. Bunlar yerli Yahudileri temsil etmiştir.[241] Osmanlı Devleti'nde Yahudi cemaatleri, kendi mahalle yapıları içinde özerk bir şekilde örgütlenmiş ve bu yapılar genellikle geleneksel adlarını korumuştur. Bu durum, Yahudi topluluklarının kökenlerine ve geldikleri bölgelere dayalı bir organizasyon yapısının varlığını göstermektedir. Her *kehilla* kendi dinî lideri ve ibadet yerine sahipti, bu da toplulukların kendi içinde birlik ve kimlik duygusunu sürdürebilmelerine katkı sağlamıştır.[242]

Bernard Lewis, Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi cemaatlerinin örgütlenme şeklini analiz ederek, hahambaşılık konusundaki efsanenin tarihî bir temele dayanmadığını vurgulamış; bu konuda yapılan yorumların gerçeklikten uzak olduğunu belirtmiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde bütün hahamlar için tek bir hahambaşı olmadığını, her şehrin kendi hahamını seçtiğini ve bu hahamların sadece kendi şehrindeki Yahudileri temsil ettiğini savunmuştur. Ayrıca Osmanlı sultanlarının devlet için değil, başkent için bir hahambaşı atadıklarını belirtmiştir. Lewis bu iddiasını desteklemek için Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra dönemin Bizanslı

---

240 Responsa, Yahudi hukukunda Şeelot u 'Tşıvot (kısaca ŞuT) olarak da bilinir. İslam dünyasındaki fetvalara tekabül eden bu hukuk faaliyeti, Talmud'un derlenmesinden sonra başlayıp günümüze kadar gelişerek devam etmektedir. Responsa, Yahudi hukukunun önemli bir kaynağıdır. Bu belgeler, Yahudilerin dinî uygulamalarını ve hukuki düşüncesini yansıtmaktadır. Ayrıca, responsa'lar, Yahudi toplumunun tarihsel gelişimi hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Bk. Nuh Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2008), 41.

241 Lewis, *The Jews of Islam*, 126-127.

242 Lewis, *The Jews of Islam*, 127-128.

hahambaşısı Moshe Kapsali'yi[243] tanıdığına dair birçok kanıt bulunduğunu belirtmiştir. Ancak bu makamın imparatorluğun değil şehrin hahamlığı olduğunu açık bir şekilde vurgulamıştır.[244] Braude ise Osmanlı Devleti'ndeki hahambaşılık kurumunun Yahudi cemaatlerinin iç işlerinde özerk bir yapı oluşturmalarına olanak tanıdığını ifade etmiştir. Fakat bu kurumun devlet nezdinde temsil yetkisi olmadığını belirtmiştir. Bu nedenle Yahudi cemaatlerinin devletle olan ilişkilerinde hahambaşılık kurumunun aracı bir rol üstlendiğine dikkat çekmiştir.[245]

Hahambaşılık kurumu, Osmanlı Devleti'nde 1835 yılında resmi olarak tanınmasına rağmen, bu tarihten öncesine dair çeşitli görüşler öne sürülmüştür.[246] Naim Güleryüz'ün yorumları, Bernard Lewis'in perspektifini destekleyici bir nitelik taşımaktadır. Güleryüz, Fatih Sultan Mehmed'in 1453'te İstanbul'u fethettiğinde Bizans'ın son hahambaşısı Moshe Kapsali'nin Osmanlı hahambaşısı olarak ilan edildiği iddiasının doğru olmadığını savunmaktadır. Güleryüz'e göre Kapsali, Osmanlı Devleti'nin büyüme ve genişleme döneminde, artık bir şehir-devlet haline gelmiş olan Bizans'ta hahambaşı olarak görev yapmıştır. Bu nedenle Kapsali'nin Osmanlı Devleti'nin tüm Yahudilerini temsil etmesinin mümkün olmadığını savunmuştur. Kapsali'nin Osmanlı Devleti'nin genişleme döneminde sadece İstanbul Hahambaşısı olarak görev yaptığını belirtmiştir. Kapsali'nin, ölümünden sonra onun yerine geçen Eliyahu Mizrahi'nin benzer görev ve yetkiler taşıdığını ve bu bilginin tarihçiler tarafından kabul edildiğini öne sürmüştür. Mizrahi'nin 1526'da vefatından sonra, Romanyot ve Sefarad gruplar arasında birleşme sağlanamadığı için "Musevi milletini temsil edecek" ve adına

---

243 On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Avrupa Türk topraklarında yaşamış, aslen Yunanistan'dan gelmiş bir alim ailesidir. Ailenin bilinen en eski üyesi, on beşinci yüzyılın başlarında Yunanistan'ın Mora bölgesindeki Cape Capsali adlı yerden ismini alan Elijah Capsali'dir. Elijah'ın Moses ve Davut olmak üzere iki oğlu vardır. Davut'un ise Elkana isminde bir oğlu olmuştur. Yahudi tarih metinlerinde adı geçen son Capsali, Elkana'nın oğlu Elijah'dır. Ailenin şu üyeleri özellikle önemlidir: Moses Capsali (1420-1496) Musevi hukukçu, tarihçidir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından Osmanlı Devleti'nin ilk hahambaşı olarak atanan kişidir. Eliyahu Mizrahi (1450-1526) Tevrat yorumcusudur. Moses Capsali'nin ardından İstanbul hahambaşı olmuştur. Elkana Capsali (1490-1555) Kabalist ve halakhist. Elia Mizrahi'nin öğrencisi ve damadıdır. Bu üç alim de Osmanlı Yahudi cemaati içinde önemli roller üstlenmiş ve Yahudi düşüncesine değerli katkılarda bulunmuşlardır. "Moses Kapsali", *StudyLight.Org* (Bible Encyclopedias) (Erişim 17 Ocak 2024).

244 Lewis, *The Jews of Islam*, 127-128.

245 Braude - Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman*, 72-81.

246 Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, 184.

konuşma yetkisine sahip bir lider belirlenememiş ve bu durum 16. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.[247]

Güleryüz'ün, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'un fethinden sonra Moshe Kapsali'yi Osmanlı Yahudilerinin hahambaşısı olarak tayin etmediğini iddia etmesi, Osmanlı Devleti'ndeki hahambaşılık kurumunu anlama açısından önemli bir tartışma konusudur. Ancak, Kapsali'nin tüm Osmanlı Yahudilerinin temsilcisi olarak tayin edildiği iddiasının kolayca kestirip atılamayacağı da unutulmamalıdır. Zira birçok tarihçi, Fatih'in Kapsali'yi Osmanlı Yahudilerinin hahambaşısı olarak tayin ettiğini kaydetmiştir. Bu durumda, Fatih'in Kapsali'yi tüm Osmanlı Yahudilerinin hahambaşısı olarak kabul ettiği düşünülebilir. Ancak Yahudilikte dinî hiyerarşi olmadığı ve Osmanlı Devleti'nin de Yahudileri iç yönetimde serbest bıraktığı da unutulmamalıdır. Bu nedenle, Kapsali'nin sadece İstanbul Yahudilerinin hahambaşısı olarak kabul edilmesi de mümkündür. Sonuç olarak, Fatih'in Kapsali'yi Osmanlı Yahudilerinin hahambaşısı olarak tayin edip etmediği, Osmanlı Devleti'ndeki hahambaşılık kurumunu anlama açısından önemli bir sorudur.

Yavuz Ercan'ın yorumlarına göre Osmanlı Devleti'nde hahambaşılık, şehirlerden ziyade mahalleler temelinde örgütlenmiş olan dinî ve sosyal hayatın bir parçasıdır. Yahudilikte, Hıristiyanlıkta olduğu gibi genel bir ruhban sınıfının bulunmaması sebebiyle, tüm Yahudileri kapsayan bir hahambaşılık hiyerarşisi yoktur. Buna rağmen hahambaşı İstanbul ve diğer büyük şehirlerdeki cemaatlerin kendi iç işlerinde sorumlu olan bir dinî liderlik makamı olarak işlev görmüştür. Fatih'in İstanbul'da atadığı ilk hahambaşı Moshe Kapsali'nin ardından, Yahudi topluluğu kendi hahambaşılarını seçme yetkisine sahip olmuştur. Ancak, seçilen hahambaşının padişah tarafından onaylanması gerekmektedir. Fatih döneminden itibaren, İstanbul Hahambaşılığı giderek artan bir önem kazanmış ve kısa sürede Osmanlı Devleti'ndeki tüm Yahudi cemaatlerinin yönetim merkezi haline gelmiştir.[248]

Canan Seyfeli, Osmanlı Devleti'nde tek liderlik ilkesi çerçevesinde, dinî yetkilerin serbest bırakılması ve hükümetle ilişkilerde, yani sivil konularda tek yetkili bir hahamın

---

247 Naim Güleryüz, *İstanbul Sinagogları* (İstanbul: Ajans Class, 1992), 111.

248 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayri Müslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2001), 65.

atanmasının mümkün olabileceği görüşünü ifade etmiştir. Seyfeli'ye göre Osmanlı Devleti'nde hahambaşılık kurumu, Moşe Kapsali'nin Fatih Sultan Mehmet döneminde atanmasıyla kurulmuştur. Kapsali, Romanyot kökenli olup, önceki dönemde İstanbul Hahamı olarak görev yapmıştır. Bu durum, onun yargı alanının İstanbul ile sınırlı olabileceği izlenimini uyandırmaktadır.[249] Ancak gayrimüslim kayıtlarında İzmir, Selanik, Bursa, Edirne gibi şehirlerin hahamlarının İstanbul ve benzeri merkezlere bağlı olduğu belirtilmiştir.[250]

Moshe Kapsali'nin ardından, Mizrahi 1525 yılına kadar İstanbul'da hahambaşı olarak görev yapmıştır. Mizrahi'nin döneminde, farklı cemaatlerin varlığı ve artan Yahudi nüfusu sebebiyle, hahamlar sadece kendi cemaatlerini temsil etmiş ve Yahudi halk, isteklerini doğrudan padişaha sunmuştur. Bu durum, Osmanlı Yahudi cemaatlerinin idari ve dinî meselelerdeki karmaşıklığını yansıtmaktadır.[251]

Hahambaşılık kurumunun yetki ve kapsamı konusunu anlamak için İstanbul'un dışında başka şehirlerde yaşayan Yahudiler için ayrı bir şehir yöneticisinin tayin edilip edilmediğine bakmak gerekir. Eğer tayin edilmişse, Lewis düşüncelerinde haklı olabilir. Tarihî verilere baktığımızda; Osmanlı Devleti'nde hahambaşılık kurumu, İstanbul'da başlatıldıktan sonra diğer şehirlerdeki Yahudi cemaatlerine de yayılmıştır. 1835-1874 yılları arasında sekiz şehirde hahambaşı tayin edilmiştir. 1835 yılında İzmir, Selanik ve Bursa; 1836 yılında Edirne ve Sofya; 1840 yılında Saraybosna; 1841 yılında Kudüs; 1849 yılında Bağdat ve 1874 yılında Trablusgarp'a hahambaşıların atanmasıyla zirveye ulaşmıştır. Hahambaşıların yetki ve sorumlulukları, atama belgelerinde detaylı bir şekilde açıklanmıştır.[252] Her şehrin kendi halkını yönettiği bir yönetim anlayışında hahambaşısının rolü sınırlı kalmıştır.[253]

Osmanlı Yahudileri, sekiz idari bölgeye ayrılmıştır. İstanbul, Bursa, Selanik, İzmir ve Kudüs gibi önemli merkezler birinci dereceden, Sofya, Bosna ve Edirne gibi daha küçük merkezler ise ikinci dereceden hahambaşılarca yönetilmiştir. Bu atamaların belirlenmesinde, ilgili şehirlerdeki Yahudi nüfusunun büyüklüğü ve stratejik önemi

249 Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Hahambaşılık (1847-1918)", 94-136.
250 Hatice Doğan, *Osmanlı Devleti'nde Hahambaşılık Müessesesi* (İstanbul: Gözlem, 2003), 81.
251 Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Hahambaşılık (1847-1918)", 105.
252 Doğan, "Hahambaşılık", EK-1/513-514.
253 Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi,* 132.

dikkate alınmıştır. Birinci derecedeki şehirlerde hahambaşılar, genellikle şehrin asil sınıfı tarafından seçilirken, ikinci derecedeki şehirlerde Yahudi topluluğu hahambaşı yardımcısı tarafından idare edilmiştir. Hahambaşı yardımcıları, bulundukları yerleşim biriminin bağlı olduğu hahambaşılık tarafından atanmışlardır. Hahambaşı atanmamış daha küçük topluluklarda ise *rav ha-kahal* unvanını taşıyan bölge hahamları, cemaatin liderliğini üstlenmişlerdir.[254]

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nde ilk hahambaşı olan Moshe Kapsali'nin yargı yetkisinin sadece İstanbul ile sınırlı olup olmadığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nin millet sistemi ve tek liderlik ilkesi çerçevesinde, Kapsali'nin sadece İstanbul'daki Yahudi cemaatinin lideri olarak atandığını ve yargı yetkisinin de sadece İstanbul ile sınırlı olduğunu savunan görüş daha doğru görünmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi cemaatleri, mahalle temelinde örgütlenmekle birlikte, büyük şehirlerde hahambaşılık kurumu aracılığıyla merkezî bir yönetime de sahiptir. İstanbul'un dışında yaşayan Yahudiler için ayrı bir şehir yöneticisi tayin edilmiştir. Tarihî veriler, Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi cemaatlerinin mahalle temelinde örgütlendiğini ve aynı zamanda, büyük şehirlerde hahambaşılık adı verilen merkezî bir yönetime sahip olduğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde hahambaşılık kurumu, İstanbul'da başlatıldıktan sonra diğer şehirlerdeki Yahudi cemaatlerine de yayılmıştır. Bu durum, hem yerel özerkliğin hem de merkezî yönetimin bir arada var olduğu bir yapıyı yansıtmaktadır, bu da Osmanlı Devleti'nin dinî çeşitliliğe hoşgörü ile yaklaşımının bir göstergesidir.

Bernard Lewis, Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi cemaatlerinin örgütlenmesini, mahalle temelinde ve hahambaşılık kurumu aracılığıyla merkezî bir yönetim olarak ele almaktadır. Lewis'e göre, mahalle temelindeki örgütlenme, Yahudi cemaatlerinin kendi iç işlerini yönetmelerine ve kendi kültürlerini ve geleneklerini sürdürmelerine olanak sağlamıştır. Hahambaşılık kurumu ise, Yahudi cemaatlerinin dinî işlerini koordine etme ve devletle olan ilişkilerini yönetme konusunda önemli bir rol oynamıştır. Lewis'in görüşleri, diğer yazarlar tarafından da desteklenmektedir. Mesela, Naim Güleryüz Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi cemaatlerinin mahalle temelinde örgütlenmesinin, Yahudilerin kendi kültürlerini ve geleneklerini korumalarına yardımcı olduğunu

[254] Doğan, "Hahambaşılık", EK-1/513-514.

belirtmektedir. Canan Seyfeli ise, hahambaşılık kurumunun, Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi cemaatlerinin dinî ve siyasi çıkarlarını temsil etme konusunda önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Ayrıca Lewis, Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi cemaatlerinin örgütlenmesindeki değişimlerin, genel siyasi ve sosyal gelişmelerden etkilendiğini savunmaktadır. Bu görüş, diğer yazarlar tarafından da desteklenmektedir. Söz gelimi, Ercan, 19. yüzyılda hahambaşılık kurumunun resmi bir statü kazandığını belirtmektedir. Ayrıca belirtmeliyiz ki bu örgütlenme biçimi, Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi cemaatlerinin devletle olan ilişkilerini sağlıklı yürütmeleri konusunda da önemli bir rol oynamıştır.

3.5 Osmanlı Devleti'nde Yahudi Yerleşim Bölgeleri

Osmanlı Devleti'nde Yahudiler; Balkan şehirleri, Ege bölgesi, Ege Adaları ve Anadolu'nun bazı şehirlerinde yoğunlaşmışlardır. Selanik, İstanbul, Safed ve İzmir Osmanlı Devleti içinde öne çıkan Yahudi cemaatlerinin merkezleridir.[255]

3.5.1 İstanbul

1453'te İstanbul'un fethinden sonra, Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu ve Balkan yarımadasından çok sayıda Yahudi'yi yeni başkent İstanbul'a yerleştirmiştir. Bu yerleşimlerin amacı, Yahudilerin şehrin ekonomik ve kültürel gelişimine katkıda bulunmasını sağlamaktır.[256] İstanbul'un fethi, şehrin demografik yapısında önemli bir değişime neden olmuştur. Fetihten sonra, şehre çeşitli etnik ve dinî gruplardan insanlar göç etmiştir. Bu göç dalgasında Yahudiler de önemli bir yer tutmuştur. Fatih Sultan Mehmed, Yahudileri yeni başkentin imarı ve iskânı için önemli bir kaynak olarak görmüş ve bu amaçla çeşitli Osmanlı eyaletlerinden çok sayıda Yahudi'yi isteyerek veya zorla İstanbul'a nakletmiştir.[257]

İstanbul'un fethi sırasında, Yahudilerin Bizans'a yardım etmeme taahhüdünde bulunmaları üzerine, Fatih Sultan Mehmet tarafından kendilerine mabetlerine dokunulmayacağı, Tevrat okumalarına ve ibadet etmelerine engel olunmayacağı

255 Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, 99-101.
256 Lewis, *The Jews of Islam*, 122.
257 Bernard Lewis, *Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 36.

konusunda ahd ve eman verilmiştir.[258] Bu durum İstanbul'daki Yahudi nüfusunun artmasına katkı sağlamıştır. Fatih Sultan Mehmed'in liderliğinde gerçekleşen şehir nüfuslandırma politikaları, özellikle sürgün uygulamaları aracılığıyla çeşitli bölgelerden gelmiş varlıklı Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi ailelerin İstanbul'a yerleştirilmesini sağlayarak, şehrin demografik yapısında önemli değişikliklere neden olmuştur.[259]

Avrupa'da Yahudilere yönelik baskıların artması ve Haham *Isaac Zarfati'nin mektubu* [260] 16. yüzyılda İstanbul'a Avrupa'dan gelen Yahudi göçlerini hızlandırmıştır.[261] Fatih Sultan Mehmet, Yahudilere dinî özgürlük tanıyarak, onların Osmanlı toplumunda etkin bir şekilde yer almalarına imkân tanımıştır. Bu durum, Yahudilerin ekonomik faaliyetlerde bulunmalarını ve devlet içinde saygı görmelerini sağlamıştır. Fatih Sultan Mehmet'in hoşgörü politikası, Osmanlı Devleti'nin kozmopolit yapısının zenginleşmesine de katkı sağlamıştır.[262]

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fethinden sonra Pera'da yaşayan varlıklı Cenevizli Yahudi ailelerini şehrin eski kısmı Haliç civarına yerleştirmiştir. Lewis'e göre bu durum çift yönlü bir stratejinin ürünüdür. İlk olarak bu uygulama ile şehre ekonomik açıdan aktif ve uzman bir nüfus kazandırma amaçlanmıştır. O dönemde ticaret ve finans alanında öne çıkan Cenevizli Yahudilerin, İstanbul'a yerleşerek şehrin ekonomik gelişimine önemli katkılarda bulunacağı öngörülmüştür. İkinci olarak bu yerleştirme politikası ile şehre siyasi açıdan güvenilir bir nüfus kazandırılması hedeflenmiştir. Cenevizli Yahudiler, Osmanlı Devleti ile güçlü ilişkilere sahip bir topluluk olarak bilinmektedir. Bu nedenle onların İstanbul'a yerleştirilmesinin, şehrin siyasi istikrarına katkıda bulunacağı düşünülmüştür. Bu strateji sayesinde, fetihten rahatsız olan Hıristiyan tüccarlara ekonomik konularda etkili bir rol vermeden şehrin gelişimini teşvik etme amaçlanmıştır.[263]

Anadolu'dan Rumeli'ye yapılan tehcir ve iskânların çoğu, sadece yeni fethedilen bölgeleri iskân etme ihtiyacından kaynaklanmayıp aynı zamanda, Anadolu'da

---

258 Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, 31.
259 İnalcık, "İstanbul", 23/221.
260 Isaac Zarfati'nin mektubunun içeriği 248. dipnotta verilmiştir.
261 İnalcık, "İstanbul", 23/235.
262 Nuh Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler: Yahudi Tarihçi Eliyahu Kapsali'nin (1483-1555) Seder Eliyahu Zuta İsimli Kroniği Bağlamında Bir İnceleme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 257-270.
263 Lewis, *The Jews of Islam*, 122.

potansiyel bir siyasi veya dinî tehdit oluşturabilecek bazı *heterodoks*[264] unsurları uzaklaştırmak amacıyla, temelde siyasi hedeflere yönelik olarak gerçekleştirilmiştir.[265] İstanbul'daki Yahudiler, fetihten sonra üç ana gruba ayrılmıştır:[266]

- Fetih öncesi yahudiler: Bu grup, İstanbul'un Bizans döneminden beri yaşayan Yahudilerinden oluşmaktadır.
- Edirne'den gelen Karaîler: Fatih Sultan Mehmed, Edirne'deki Karaî Yahudilerini İstanbul'a yerleştirmiştir. Karaîler, Yahudilikte geleneksel yorumlara karşı çıkan bir gruptur.
- Anadolu ve Rumeli'den getirilen Rabbâniler ve Karaîler: Fatih Sultan Mehmed, Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerindeki Yahudileri İstanbul'a getirtmiştir.

1477 yılında Türkler tarafından yapılan nüfus sayımlarını gösteren belgeler, o dönemde İstanbul'da 1.647 Yahudi hanesi bulunduğunu ve bu sayının toplam nüfusun %11'ini oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Daha sonraki tahminlere göre, bu sayı İber ve İtalyan Yahudilerinin şehre gelmesiyle artmıştır. Mesela, 1535 tarihli bir Türk siciline göre, başkentteki Yahudi hane sayısı 8.070 olarak kaydedilmiştir. 15. yüzyılın sonlarına doğru Alman hacı Arnold von Harff'un kaydına göre İstanbul'daki Yahudi nüfusunun 36.000'e ulaştığı belirtilirken 16. yüzyılın ortalarında bir İspanyol gezgin tarafından hane sayısı 10.000 olarak tahmin edilmitir. 1594 yılında İstanbul'u ziyaret eden bir tüccar şehirde ve çevresinde en az 150.000 Yahudi'nin bulunduğu ifade etmiştir ve bu sayıya kadınlar dâhil edilmemiştir.[267] İstanbul'un toplam nüfusu hakkında bilgi edinmek için tahrirler önemli bir kaynaktır. Ancak, tahrirlerin nüfusun tamamını yansıtmadığı ve nüfus birimi olarak hânenin kullanıldığı unutulmamalıdır. Bu nedenle, tahrirlerde kayıtlı nüfus, gerçek nüfustan daha azdır.[268]

---

264 Heterodoksi, genel kabul görmüş bir dinin ana akımından farklı olan inanç ve uygulamaları kapsayan bir terimdir. Bu akımlar, dine ve dinsel inanç ve değerlere farklı yorumlar ve bakış açıları sunarak yaygın din anlayışının temel değerlerinden sapma eğilimindedirler. Bk Şinasi Gündüz, "Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoksi-Heresi Kavgası", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004).

265 Ömer Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (1953), 228.

266 İnalcık, "İstanbul", 23/235.

267 Lewis, *The Jews of Islam*, 122.

268 İnalcık, "İstanbul", 23/237.

Osmanlı Devleti'nin 1453'te İstanbul'u fethinden sonra gerçekleştirdiği Yahudi yerleşim politikası, Osmanlı Devleti'nin dinî hoşgörü politikasının önemli bir göstergesidir. Bu politika, Yahudilerin Osmanlı Devleti'nde önemli bir yere sahip olmasına, ekonomik, kültürel ve siyasi hayatta önemli rol oynamasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca Yahudi toplulukları, İstanbul'un kozmopolit yapısına zenginlik katmış ve şehrin kültürel yapısını güçlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nde Yahudi yerleşim politikası, İstanbul'un tarihindeki önemli bir evreyi oluşturarak şehrin ekonomik ve kültürel canlılığını artırmış ve Yahudi topluluklarına yeni bir hayat umudu sunmuştur. Bernard Lewis, Osmanlı Devleti'nin Yahudilere karşı uyguladığı dinî hoşgörünün, Avrupa'daki Yahudilerin Osmanlı topraklarına göç etmelerini teşvik ettiğini belirtmiştir. Lewis'e göre, Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, kendi dinlerini ve kültürlerini özgürce yaşayabilme imkânı bulmuştur. Bu durum, Avrupa'daki Yahudilerin maruz kaldığı baskı ve zulümden kaçarak Osmanlı topraklarına yönelmelerine neden olmuştur.

3.5.2 Selanik

Türklerin Selanik'i ele geçirdiği dönemde, şehirde hem Hıristiyanlar hem de Yahudiler yaşamaktaydı. Ancak 1478 tarihli bir Osmanlı Tapu Tahrir Defteri'nde hiçbir Yahudi kaydının bulunmaması, muhtemelen Selanik Yahudilerinin İstanbul'a göç etmiş olmalarından ve şehrin geçici bir süre Venediklilerin kontrolüne geçmiş olmasından kaynaklanmıştır. [269] Selanik'te yaşayan Yahudi cemaati, şehrin Venediklilerin egemenliğine geçmesi sonucunda büyük bir göç dalgası ile karşılaşmış ve çoğu İstanbul'a gitmek zorunda kalmıştır. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun şehri fethetmesiyle birlikte, Yahudi nüfusunda hızlı bir artış gözlemlenmiştir. 1478'deki nüfus sayımında Yahudi nüfusun belirgin olmamasına rağmen, 1519'da şehirde yirmi dört farklı Yahudi cemaati vardı ve 1613'te kaydedilen verilere göre, Yahudiler şehir nüfusunun yüzde 68'ini oluşturuyordu.[270] Bu dönemde cemaatlerin sayısı ve Yahudi nüfusundaki artış, Selanik'in tarihindeki önemli sosyo-politik değişimleri yansıtmaktadır. Yahudi topluluğunun şehirdeki etkileşimleri, tarihsel ve kültürel bağlamda zengin bir perspektif sunmaktadır.

---

269 Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, 101.
270 Lewis, *The Jews of Islam*, 123.

3.5.3 İzmir

Osmanlılar, 1424 yılında İzmir'i fethettiklerinde şehirde Yahudi nüfusu mevcut değildi. İzmir'deki Yahudi cemaati, 15. yüzyılın sonlarında İspanya'dan kovulan Sefarad Yahudilerinin şehre göç etmesiyle oluşmuştur.[271] 16. yüzyıldan itibaren artan göçler ile İzmir'de organize bir Yahudi cemaat ortaya çıkmıştır. Bu cemaat şehrin ticari, dinî ve kültürel yaşamında önemli bir rol oynamıştır. [272] Osmanlı döneminde İzmir'de Yahudilerin diğer milletlerle iç içe yaşaması, İslam medeniyetinin çeşitli ırk ve kültürden insanları bir araya getirerek evrensel bir medeniyet olduğunun göstergesidir. Lewis, bu durumu Osmanlı'nın hoşgörü ve kapsayıcılık ilkelerinin bir yansıması olarak yorumlamaktadır.[273]

3.5.4 Safed

Safed[274] Osmanlı Devleti döneminde İberya Yahudilerinin yoğun göç aldığı önemli merkezlerden biriydi. 15. yüzyılın başlarında sadece 300 Yahudi ailesinin yaşadığı şehir, İberya Yahudilerinin göçü ile önemli bir demografik değişim yaşamı ve 15. yüzyılın sonlarında 2.000 civarında Yahudi ailesine ev sahipliği yapmaya başlamıştır.[275] Müslüman-Yahudi nüfus dengesi eşitlenmiş olup 1525-1526 yıllarına kıyasla Yahudi nüfusunda dört katlık bir artış gözlemlenmiştir.[276] Bu göç dalgası, şehrin demografik yapısını etkilemenin yanı sıra dini atmosferini de değiştirmiş ve Müslümanlar arasında rahatsızlıklara sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'ne ait 992/1584 tarihli belgede Safed kadısı, Yahudi nüfusundaki artışın etkisiyle şehirdeki Yahudi mabet sayısının üçten otuz ikiye yükseldiğini ve bu mabedlerin yüksekliği ile vakıflar aracılığıyla Müslümanlara baskı uygulandığını ifade etmiştir. Belge, Safed'deki Yahudi nüfusunun

---

271 Hammet Arslan, "Geçmişten Günümüze İzmir Yahudileri: Yerleşme, Kurumsallaşma Süreci ve Mevcut Durum", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2016), 197-224.

272 Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, 111.

273 Lewis, *Cultures in Conflict: Christians, Muslims and Jews in the Age of Discovery*, 10.

274 Safed, günümüzde İsrail Devleti sınırları içerisinde bulunan bir şehirdir. Yukarı Celile bölgesinde, 840 metre yükseklikte bir tepe üzerinde yer alır. Tarihî kalesinin eteklerinde kurulu olan şehir, Yahudiler tarafından kutsal kabul edilmektedir. Bk. Ersin Gülsoy, "Safed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/445-447.

275 Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, 109.

276 Gülsoy, "Safed", 35/445-447.

on bir kat arttığını ve maddi durumlarının oldukça iyi olduğunu göstererek, göçlerin demografik ve dinî etkilerini somut bir şekilde ortaya koymaktadır.[277]

Safed, 16. yüzyılda Yahudi ilim ve irfanının gerçek bir olgunlaşma merkezi olarak öne çıkmıştır. Bu dönemde, şehirde bulunan Yahudi bilginler ve âlimler, çeşitli ilim dallarında başarılar elde etmiş ve Yahudi kültürünün derinleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu dönemde Safed'in ilimdeki yükselişi, bölgenin dinî ve entelektüel açıdan önemli bir odak noktası haline gelmesine neden olmuştur. [278] İberya Yahudilerinin Safed'e göçü, şehrin demografik ve dinî yapısını önemli ölçüde değiştirmiş; şehir hem ilim ve irfan hem de nüfus yapısı açısından belirgin bir dönüşüm geçirmiştir. Bernard Lewis'in analizleri, bu göçün Osmanlı Devleti'nin genel durumu üzerinde de önemli etkiler doğurduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, İberya Yahudilerinin Safed'e göçü, hem bölgesel hem de Osmanlı genelindeki sosyal ve kültürel dinamiklerin anlaşılmasında kritik bir olay olarak değerlendirilebilir.

3.6 Osmanlı Devleti'ndeki Yahudilerin Toplumsal Hayata Katkıları

3.6.1 Kültürel Katkıları

Bernard Lewis, Osmanlı Yahudilerinin Türk hayatına katkılarının sınırlı olduğunu ve esas olarak tıp, gösteri sanatları ve yayıncılık alanlarında yoğunlaştığını belirtmiştir.[279] Lewis'in bu görüşü Osmanlı Yahudilerinin Türk hayatına yaptıkları katkıların kapsamını ve önemini sınırlandırmaktadır.

Yahudilerin tıp alanındaki çalışmaları İslam dünyasında önemli bir rol oynamıştır. Talmud tıbbi konulara dair bazı görüşler içerse de, Yahudilerin tıp alanındaki sistematik ve bilimsel çalışmaları özellikle İslam döneminde başlamış ve önemli bir gelişme göstermiştir. İslam dünyasında yaşayan Yahudiler, tıp alanındaki katkılarını çeşitli şekillerde ifade etmişlerdir. Yunan ve Roma dönemine ait tıp eserlerini Arapçaya

277 Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, 72.
278 Bernard Lewis, "Osmanlı Hâkimiyetine Girmesinden Hemen Sonra Dimaşk'tan Bahseden Bir Yahudi Kaynak", çev. Nuh Arslantaş, *Belleten* 68/252 (2004), 561-568.
279 Lewis, *The Jews of Islam*, 129.

çevirip yorumlayarak bu eserlerin İslam dünyasında yayılmasına ve gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.[280]

Lewis'e göre Ortaçağ'da tıp ve bilim alanlarında İslam dünyası ile Avrupa dünyası arasında bir dengesizlik gözlemlenmektedir. Bu dengesizlik, Yahudilerin İslam dünyasına tıp bilgisi aktarmasıyla değişmiştir. Yahudi tüccarlar ve bilginler, Avrupa'dan İslam dünyasına tıbbi metinler ve aletler getirerek bu alandaki bilgi transferini sağlamışlardır. Söz konusu bilgi transferi, İslam dünyasındaki tıp eğitimini ve uygulamalarını önemli ölçüde etkileyerek dengesizliği azaltmıştır.[281]Lewis, İslam dünyasının tıp alanındaki geri kalmışlığına dikkat çekerek bu geri kalmışlığın önemli bir belirtisi olarak yüksek mevkideki bireylerin, dinî inançlarına bakılmaksızın tedavi olmayı tercih ettikleri hekimlerin İbn Sina'nın okulundan ziyade Paracelsus'un[282] öğrencileri olduğunu öne sürmüştür.[283]

10. yüzyılda yaşamış bir Müslüman hekim ve filozof olan İbn Sina'nın tıp alanındaki çalışmaları, İslam dünyasında uzun bir süre boyunca en üst düzeyde kabul görmüştür. Lewis, 15. yüzyıldan itibaren Avrupa'da tıp alanında büyük ilerlemeler kaydedildiğinde İbn Sina'nın tıp bilgisinin artık yeterli olmadığına dikkat çekmiştir. İslam dünyasındaki hekimler, Avrupa'da gelişen yeni tıbbi bilgileri öğrenmeye başlamışlardır; ancak bu süreç yavaş ve zorlu olmuştur. İslam dünyasındaki hekimler, geleneksel kitaplar ve kurallarını terk etmekte zorlanmışlardır. Bu durum onların Avrupalı hekimlerle rekabet etme konusunda zorluk yaşamalarına neden olmuştur.[284]

Osmanlı Devleti'nde hekimlik alanında etkin bir rol oynayan kişilerden biri, Yahudi hekim Şamlı Samuel'di. Samuel, Sultan II. Bayezid'in kişisel hekimliğini üstlenmiştir.

---

280 Nuh Arslantaş, *İslam Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler (Abbasi ve Fatımiler Dönemi)* (Marmara Üniverstesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 337-353.

281 Lewis, *The Jews of Islam*, 129.

282 Paracelsus, asıl adı Philippus Aurelius Theophrastus Bombastus von Hohenheim'dir 16. yüzyılda yaşamış ve eserlerini anadilinde yazan nadir bilim adamlarından biridir. Tıp doktoru olmasının yanı sıra alşimi ve astroloji ile de ilgilenmiştir. Çalışmaları tıp, kimya ve farmakolojinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Paracelsus'un çalışmaları Osmanlı tıp ve kimya bilginlerini de etkilemiştir. Bk. Esin Kahya, "Paracelsus, Selected Writings, Ed. Jolande Jacobi Çev. Norbert Guterman, Princeton University Press, 1988 (IX + 279 sayfa).", *Belleten* 64/240 (2000), 661-662.

283 Lewis, *The Jews of Islam*, 129.

284 Lewis, *The Jews of Islam*, 129.

Ayrıca, Sultan II. Mehmet'in özel hekimi de bir Yahudi olan Gaetalı Giacomo'du.[285] 16. yüzyılda, Osmanlı sarayındaki Yahudi hekimlerin sayısı o kadar artmıştır ki saray kayıtlarında biri Müslüman, diğeri Yahudi olmak üzere iki ayrı hekim listesi tutulmaya başlamıştır. Bu durum, Yahudilerin tıp alanındaki başarısının Osmanlı sarayında yaygınlaştığını ve Osmanlı'nın tıp alanındaki gelişiminde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Osmanlı döneminde Müslüman hekimler İbn Sina ve Galenous'un yöntemlerine dayanan geleneksel tıp uygulamalarıyla hastaları tedavi ederken Yahudi hekimler, dönemin Avrupa tıp uygulamalarından yararlanarak tedaviler uygulamışlardır. Bu durum, Yahudi hekimlere sultanlar ve vezirlerle kişisel ilişki kurma ve önemli devlet meselelerinde ve politikalarında etkili olma fırsatı sunmuştur.[286]

15. yüzyılın sonlarında, Avrupa'dan Osmanlı topraklarına göç eden Sefarad Yahudileri arasında tıp alanında eğitimli ve deneyimli birçok hekim vardır. Bu hekimler tıp alanındaki gelişmeleri Osmanlı topraklarına taşımışlar ve Türkçeye birçok tıp kitabı çevirmişlerdir. Ancak bu durum, 16. yüzyıldan sonra Sefarad Yahudilerinin Avrupa ile ilişkilerinin kesilmesi ile sona ermiştir. Bu nedenle, Osmanlı sarayındaki Yahudi hekimlerin sayısı giderek azalmış ve zamanla yerlerini Batı eğitimli Osmanlı Rum hekimleri almıştır.[287]

Lewis, Yahudilerin İslam dünyasında tıp alanında önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. Onun bu görüşleri genel olarak doğru kabul edilmektedir. Yahudi tüccarlar ve bilginler, Avrupa'dan İslam dünyasına tıbbi metinler ve aletler getirerek İslam dünyasında tıp eğitimini ve uygulamalarını geliştirmede katkı sağlamışlardır. Mesela, 10. yüzyılda yaşamış bir Yahudi hekim olan Musa b. Meymun, Avrupa'da yazılmış tıp metinlerini Arapçaya çevirmiştir. Ancak Lewis'in bu görüşünün bazı eksiklikleri de bulunmaktadır. Lewis, Yahudilerin İslam dünyasına tıp bilgisi aktarmasının tek yönlü bir süreç olduğunu savunmaktadır. Oysa Büyük bir filozof ve hekim olan İbn Sina, tıp alanındaki eserleriyle hem İslam dünyasını hem de Avrupa'yı derinden etkilemiştir. Batı'daki etkisinin 17. yüzyıla kadar sürdüğü ve Hipokrat ve Galen gibi eski Yunan tıp

---

285 Eva Groepler, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, çev. Süheyla Kaya (İstanbul: Belge Yayınları, 1999), 35.

286 Lewis, *The Jews of Islam*, 130.

287 Lewis, *The Jews of Islam*, 130.

otoritelerini gölgede bıraktığı kabul edilmektedir.[288] Bu bilgiler ışığında söyleyebiliriz ki İslam dünyasına tıp bilgisinin aktarılması tek yönlü bir süreç değildir. İbn Sina gibi önemli bir hekimin eserleri Avrupa'da da tıp eğitimini etkilemiştir. Bu durum, bilgi akışının tek yönlü olmadığını, aksine karşılıklı bir etkileşim olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Yahudilerinin Türk hayatına katkılarının bir diğeri de tiyatro sanatıdır. Tiyatro, Yahudi ve Ermeni topluluklarının öncülüğünde gelişmeye başlamıştır. Bu toplulukların çabaları sayesinde, Osmanlı Devleti'nde tiyatro, halka daha geniş bir şekilde tanıtılmış ve modern Türk tiyatrosunun temelleri atılmıştır. Özellikle İstanbul ve İzmir gibi önemli merkezlerde Yahudiler tarafından kurulan tiyatro toplulukları hem yerli hem de yabancı tiyatro oyunlarını sahnelemişlerdir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni tiyatrosu da Osmanlı topraklarında önemli bir gelişme göstermiştir. Bu süreç sonucunda Yahudi tiyatrosu, Ermeni tiyatrosunun gerisinde kalmış ve Osmanlı topraklarındaki tiyatro sahnesindeki dinamiklerde değişiklikler yaşanmıştır.[289]

Yahudilerin Osmanlı hayatına katkılarından biri de yayıncılıktır ki bu da Yahudilerin Avrupa'dan getirdikleri bir etkidir. İstanbul, Selanik ve diğer bazı yerlerde 16. yüzyılın sonlarına doğru basım işine girişmişlerdir. Ancak, Türk yetkilileri, Yahudi matbaacılara Arapça harflerle baskı yapmamaları şartıyla izin vermiştir. Zira Türkçe veya Arapça yapılan baskılar, kutsal yazıları kirletecek ve yazıcılar ile hattatların menfaatlerine uygun düşmeyecektir. Dolayısıyla, Yahudi matbaacılar sadece İbranice veya Latince harflerle baskı yapabilmişler ve bu durum, ne kutsal yazılarla ilgili önyargıları ihlal etmiş ne de diğer menfaatleri etkilemiştir.[290]

Osmanlı Devleti, Batı etkisini kendi değerleri ve öncelikleri doğrultusunda benimsemiş veya reddetmiştir. Batı'dan faydalı gördüğü askeri teknolojileri, özellikle ateşli silahları benimserken; matbaacılık ve saat gibi yenilikleri, din ve toplumsal yapı üzerinde potansiyel olumsuz etkileri olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Bu seçici yaklaşım, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecini etkilemiş olup Batı ile olan ilişkisinin karmaşık bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. Osmanlılar, Batı'dan alınan teknolojik yeniliklere açık olmalarına rağmen kendi kültürel değerlerini ve geleneklerini

---

288 Arslan Terzioğlu, "İbn Sînâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/321-326.

289 Lewis, *The Jews of Islam*, 131.

290 Lewis, *The Jews of Islam*, 131.

koruma konusunda da kararlılık göstermişlerdir.[291] Osmanlı Devleti'nin Batı etkisine karşı benimsediği seçici yaklaşımın arkasında yatan temel motivasyon, güçlü bir kültürel kimliği koruma, siyasi kontrolü sürdürme ve dinî değerleri gözetme arzusudur.

3.6.2 Ekonomik Katkıları

Osmanlı Devleti'nde Yahudilerin ekonomik hayata katkıları, Lewis'e göre, Avrupa'da edindikleri bilgi ve deneyimin bir sonucudur. Yahudiler, Avrupa'da uzun yıllar yaşamaları nedeniyle Avrupa'nın ekonomik ve kültürel koşullarını iyi biliyorlardı ve Avrupa dillerini akıcı bir şekilde konuşuyorlardı. Bu avantajlar, Osmanlı Devleti'ne geldiklerinde onlara büyük bir rekabet avantajı sağlamıştır.[292]

Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, özellikle Yeniçeri Ocağı'nın mali işlerinde önemli bir rol oynamışlardır. İstanbul ve Selanik'teki birkaç Yahudi ailesi, babadan oğula geçen bir gelenekle ocağın silah, mühimmat, üniforma, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını karşılamakla sorumluydu. Selanikli Yahudi dokuma fabrikatörleri Yeniçeri Ocağı'nın üniformalarının büyük bir bölümünü üretiyorlardı. Bu durum, Osmanlı ekonomisinde ve Yeniçeri Ocağı'nın işleyişinde Yahudilerin önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.[293] Yeniçeri Ocağı ile kurulan özel ilişkiler, 15. yüzyılın sonlarından itibaren önemli ekonomik kazançlar elde etmelerini sağlamıştır. Bu dönemde başlayan *ocak bezirganlığı,* Yeniçerilerin mal ve hizmet ihtiyaçlarını karşılamak üzere faaliyet gösteren Yahudi tüccarları, serbest girişimci olarak çalışmışlardır. Doğrudan Yeniçeri Ocağı ile bağlantı kurdukları için bu durum Selanikli Yahudi tüccarlara önemli ekonomik avantajlar sağlamış ve Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesine kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde Yahudiler ile Yeniçeriler arasındaki ekonomik ilişki, İstanbul ve Selanik ile sınırlı kalmamış, pek çok taşra şehrinde de yaygın bir şekilde görülmüştür.[294]

Lewis Yahudilerin dokuma sektöründeki rolünün coğrafi olarak değişebileceğini ve buna bağlı olarak farklı ekonomik etkiler yaratabileceğini ortaya koymaktadır. 15. yüzyılın sonlarından itibaren ticaretle uğraşan Yahudiler dokuma alanında önemli bir

---

291 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 41-42.
292 Lewis, *The Jews of Islam*, 131-132.
293 Groepler, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, 36.
294 Lewis, *The Jews of Islam*, 133.

rol oynamamışlardır; ancak dokuma üretiminin iki önemli merkezi olan Selanik ve Safed'de tedarik ve üretimin neredeyse tamamı Yahudilerin elindeydi. İstanbul'da ise bu işi en azından kısmen Yahudiler yapıyorlardı.[295]

Lewis'in değerlendirmelerine göre 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'ndeki Yahudiler, ekonomik alanda önemli bir güç haline gelmiş ve ticaret, imalat, mültezimlik ve vergi tahsildarlığı gibi alanlarda etkili olmuşlardır. Ancak, 17. yüzyıldan itibaren genel olarak ekonomi alanında ve özellikle de Yahudi girişimlerinde bir azalma gözlenmiştir. Bu dönemde para kazanmanın en güvenilir yolu ticaret ya da üretim değil, devletin mali faaliyetlerine dâhil olabilmekti. Bu durum, Osmanlı gümrüklerde Yahudilere belirli bir üstünlük sağlamış; küçük ama etkili bir Yahudi kesimin servet ve güç sahibi olmasına olanak tanımıştır. Ancak Lewis'in de işaret ettiği gibi, servet ve güç sahibi olmak her zaman güvenilir değildi; yüksek mevkilerdeki Yahudiler zaman zaman büyük çöküşlerle de karşı karşıya kalıyorlardı.[296]

Lewis'in görüşleri, Osmanlı Yahudilerinin ekonomik hayattaki rolünü daha net bir şekilde anlamamıza yardımcı olmaktadır. Osmanlı Yahudilerinin ekonomiye önemli katkılarda bulunduğu açıktır. Bu katkılar; Avrupa ile olan ilişkiler, Yeniçeri Ocağı ile kurulan özel bağlar ve dokuma sektöründeki etkin rol gibi unsurlarla açıklanabilir. 17. yüzyıldan itibaren genel bir durgunluk yaşanmasına rağmen, Yahudiler gümrüklerde elde ettikleri ayrıcalıklar sayesinde ekonomik güçlerini korumayı başarmışlardır.

3.6.3 Askeri Katkıları

Osmanlı Devleti'ne Avrupa'dan gelen Yahudiler, askeri alandaki becerileri ve katkılarıyla, Osmanlı Devleti'nin 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'daki en güçlü askeri birliklerden biri haline gelmesinde rol oynamışlardır. Bernard Lewis'in belirttiğine göre, Yahudilerin savaş sanatındaki becerileri, dönemin Avrupalı Hıristiyan gezginlerin de dikkatini çekmiştir. Söz gelimi, 1551'de Türkiye'yi ziyaret eden Nicholas de Nicolay, Marranoların Osmanlı Devleti'ne savaş teknolojileri konusunda önemli katkılarda bulunarak Hıristiyanlığa büyük zarar verdiğini ifade etmiştir. Bernard Lewis Yahudilerin bu alanda yaptıkları katkıların abartıldığını öne sürmektedir. Lewis'e göre

[295] Lewis, *The Jews of Islam*, 132.
[296] Lewis, *The Jews of Islam*, 132-133.

bu tür açıklamalar özellikle Türklere karşı düşmanlık besleyen gözlemcilerin önyargılı bakış açılarını yansıtmaktadır. Ancak yine de basım ve tıp gibi alanlarda olduğu gibi savaş aletleri konusunda da Yahudilerin önemli bilgiler getirmiş olma ihtimali göz ardı edilemeyeceğini belirtmektedir.[297]

Osmanlı Yahudilerinin askeri alandaki katkıları hakkında kesin bir sonuca varmak zordur. Bir yandan Avrupa'dan gelen Yahudilerin savaş sanatındaki becerileri ve bilgileri Osmanlı ordusu için faydalı olmuş olabilir. Öte yandan, bu katkıların ne kadar önemli ve belirleyici olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Daha kesin bir değerlendirme yapabilmek için, Osmanlı arşivlerinde Yahudilerin askeri alandaki görevlerine ve katkılarını gösteren belgelere ihtiyaç vardır. Bu belgelerin ışığında Yahudilerin hangi alanlarda ve ne kadar etkili bir rol oynadıkları daha net bir şekilde ortaya konabilir.

3.7 Osmanlı Halkının Yahudilere Bakışı

Osmanlı Devleti, farklı din ve kültürlerden gelen insanlara eşit değer veren bir yönetim anlayışına sahip olup, tebaasındaki bireyleri inanç veya mezhep ayrımı yapmaksızın önce insan olarak kabul etmiştir. Bu anlayış, devletin her vatandaşının kendi seçtiği dine uygun davranmasını beklemesiyle birlikte, toplum düzenini sağlamak adına giyimden hareketlere kadar tüm davranışları kapsayan bir kurallar manzumesiyle ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin din ve mezhep temelinde benimsediği eşitlik anlayışı, farklı inanç topluluklarının bir arada barış içinde yaşayabildiği ve birlikte gelişebildiği bir ortamın oluşmasına katkıda bulunmuştur. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nin bu eşitlikçi anlayışı, Batılı araştırmacılar tarafından *"ayırımcılık"* olarak değerlendirilebilse de aslında toplum düzenini sağlama ve farklı din ve kültürlerden gelen bireyleri bir arada yaşatabilme amacını taşımıştır.[298] Osmanlı Devleti, Yahudiler için dinî özgürlüğün sağlandığı bir dönüm noktasıdır.[299]

Yahudilerin Türklerin tutum ve davranışları hakkındaki bilgileri genellikle olumludur. Bu konuda kaydedilen en eski belgelerden biri, Almanya'da doğup Edirne'ye yerleşmiş

---

297 Lewis, *The Jews of Islam*, 135.
298 Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, 66-67.
299 Mark R. Cohen, "The Jews under Islam: From the Rise of Islam to Sabbatai Zevi", *Bibliographical Essays in Medieval jewish Studies* 32 (1976), 199.

Fransız Yahudi Isaac Zarfati tarafından yaklaşık 15. yüzyılın ilk yarısında yazılan ünlü Edirne mektubudur.[300] Mektup, yazarı tarafından Yahudi dindaşlarını, Hıristiyan dünyasında yaşadıkları zorluklardan kaçarak Türk topraklarında emniyet ve refah aramaya davet etmektedir. Samuel Usque de, Isaac Zarfati gibi, Yahudilerin Hıristiyan dünyasında yaşadıkları zulümlere ve Osmanlı Devleti'nin sunduğu hürriyete dikkat çekmektedir.[301]

Lewis'in belirttiğine göre Osmanlı Devleti'nde Türklerin Yahudilere karşı genel olarak hoşgörülü bir yaklaşım sergilemesine rağmen, belirli dönemlerde sertleşme yaşanmıştır. Bu sertleşmenin temel nedeni 16. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan iç ve dış sorunlardır. Bu sorunlar, Müslüman halk ve ulemanın gayrimüslim cemaatlere yönelik tutumunu etkileyerek fazla özgürlük ve fırsat tanındığı algısıyla öfkeye yol açmıştır. Bazı padişahlar, bu öfkeyi yatıştırmak amacıyla bazı kısıtlamalara gitmişlerdir.[302] Bu kısıtlamalara rağmen Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudiler diğer yönetimler altında yaşayan Yahudilere kıyasla daha rahat bir yaşam alanı sağlanmıştır.[303]

Osmanlı Devleti'nde Yahudilere yönelik kısıtlamalar, İslam hukuku ve Osmanlı geleneklerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Zaman içinde ve farklı bölgelerde farklı şekillerde uygulanmıştır. Bu kısıtlamalar Yahudilerin toplumsal ve ekonomik yaşamını etkilemiştir. Yahudilere yönelik kısıtlamalar; zimmîlerin at binmelerini, köle

---

300 Isaac Zarfati'nin 15. yüzyılın ilk yarısında Edirne'den yazdığı mektup, Yahudilerin Hıristiyan dünyasında yaşadıkları zulümlere ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sunduğu hürriyete dikkat çeken önemli bir belgedir. Mektupta Zarfati, Almanya'daki Yahudilerin acımasız kanunlar, zorla vaftiz edilme ve sürgün gibi baskılarla karşı karşıya kaldığını anlatır. Bu baskıların sonucunda Yahudilerin ruh ve beden olarak eziyet gördüğünü, her gün zorla para toplanmaya çalışıldığını, hatta Doğu'ya giden Hıristiyan gemilerinde yakalanan Yahudilerin denize atıldığını ifade etmektedir. Zarfati, bu zulümlerin sonucunda Yahudilerin güçten düştüğünü ve ölümü arzulamaya başladığını vurgulamaktadır. Mektupta Zarfati, Yahudilere Osmanlı İmparatorluğu'na göç etme çağrısı yapar. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudilerin hiçbir şeyin eksik olmadığını, huzur içinde yaşayabileceklerini, hatta kendi zevklerine göre giyinebileceklerini belirtmektedir. Müslüman egemenliği altında yaşamanın Hıristiyan egemenliği altında yaşamaktan çok daha iyi olduğunu vurgulayan Mektup, Yahudilerin Hıristiyan dünyasında yaşadıkları zulümlere ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sunduğu hürriyete ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. Mektupta Zarfati'nin kullandığı ifadeler, Yahudilerin Hıristiyan dünyasında yaşadıkları zulümlerin boyutunu gözler önüne sermektedir. Mektupta Zarfati'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu öven ifadeleri de dikkat çekicidir. Zarfati, Yahudilere Osmanlı İmparatorluğu'na göç etme çağrısı yaparak, Yahudilerin Hıristiyan dünyasında yaşadıkları zulümlerden kurtulmalarını ve Osmanlı İmparatorluğu'nda huzur içinde yaşamalarını istemektedir. Bk. Lewis, *The Jews of Islam*, 135-136.

301 Lewis, *The Jews of Islam*, 135-136.

302 Lewis, *The Jews of Islam*, 137.

303 Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı -İbn Meymun (Maimonides) Örneği-*, 236.

sahibi olmalarını ve şarap satmalarını yasaklayan buyruklar gibi, kılık kıyafet serbestliğini etkileyen çeşitli sınırlamalar içermiştir. Edirne mektubunda vurgulanan kılık kıyafet serbestliği, özellikle eyaletlerde zaman zaman sert şeriat yasaları ile değişmiştir. Ancak bu kısıtlamalar her zaman kesin ve titiz bir şekilde uygulanmamıştır. İstanbul'a 1600 yılında seyahat eden bir İngiliz gezgin, Yahudilerin ve Müslüman Rumların değerli kumaşlardan yapılmış giysiler ya da çakşır giymemeleri yönünde bir ilanın yapıldığını, ancak bu ilanın uzun süreli olmadığını yazmaktadır. Benzer şekilde, 17. yüzyılın sonlarında İstanbul'a gelen bir Fransız ziyaretçi, Yahudilerin ve Hıristiyanların belirli renklerde terlik giyme zorunluluğuna dair bir buyruğun kesin ve titiz bir şekilde uygulandığını ifade etmiştir. [304] Bu durum Osmanlı Devleti'nde Yahudilere yönelik kısıtlamaların zaman ve bölge bazında değişiklik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Bernard Lewis'in bulgularına göre, Osmanlı Devleti'nde zımmîlere yönelik düşmanlık, zaman zaman siyasi gelişmelere ve yerel olaylara bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Siyasi gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan düşmanlıklar genellikle Avrupalı güçlerin Osmanlı topraklarına saldırması veya istila etmesi gibi durumlarda yaşanmıştır. Bu durumlarda Müslüman halk ve ulema, gayrimüslim cemaatlerin Osmanlı Devleti'nin güvenliğine ve istikrarına tehdit oluşturduğuna inanmışladır. Bu nedenle gayrimüslim cemaatlere yönelik kısıtlamalar ve baskılar artmıştır. Mesela, 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da genişlemesi, Avrupalı güçlerin tepkisine neden olmuştur. Bu tepkinin bir sonucu olarak Avrupalı güçler, Osmanlı Devleti'ne karşı bir dizi savaş başlatmıştır. Bu savaşlar, Osmanlı'nın iç ve dış politikasını etkilemiş ve gayrimüslim cemaatlere yönelik düşmanlık dalgalanmalarını tetiklemiştir. Yerel olaylara bağlı olarak ortaya çıkan düşmanlıklar ise, genellikle gayrimüslim cemaatlerin Müslüman halk ve ulemaya karşı gerçekleştirdiği eylemler sonucunda yaşanmıştır. Söz gelimi, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra, gayrimüslim cemaatlerin devlete ait evlere yerleştirilmesi, Müslüman halk arasında tepkilere neden olmuştur. Bu tepkiler, gayrimüslim cemaatlere yönelik baskıların artmasına yol açmıştır.[305]

[304] Lewis, *The Jews of Islam*, 137-138.
[305] Lewis, *The Jews of Islam*, 138.

Lewis'in değerlendirmelerine göre, Osmanlıların Yahudilere yönelik hoşgörülü politikaları sadece merhamet kaynaklı değil, aynı zamanda imparatorluğun siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda şekillenmiştir. Osmanlı Devleti'nde Yahudilerin uzun süreli refah içinde yaşamalarının temel sebepleri arasında, Osmanlı yönetiminin hoşgörülü tutumu ve Yahudileri faydalı ve üretken bir unsur olarak görmesi yer almaktadır. Bunun yanı sıra Osmanlılar, ticaret, finans, zanaat ve bilim gibi alanlarda Yahudileri önemli bir güç olarak değerlendirmiş ve çeşitli bölgelere yerleşmelerini teşvik etmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nde yaşayan farklı dinî ve etnik grupların bir arada varlığını sürdürmesini sağlamak amacıyla yapılmış stratejik bir tercihtir.[306]

Fransız asıllı gezgin bir Fransisken rahibinin 1681 yılında Türk topraklarını ziyareti sırasındaki gözlemleri Lewis'in düşüncelerini destekler niteliktedir. Bu seyyahın beyanına göre, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudiler yetenekli ve çalışkan oldukları için önemli bir ekonomik ve kültürel güç haline gelmişlerdir. Ayrıca Yahudiler diğer Doğulu milletlere göre daha becerikliydiler ve bu nedenle tüccarlar onların yardımına ihtiyaç duyuyorlardı.[307] Yahudiler ticaret, finans ve zanaat gibi alanlarda etkin bir rol oynayarak devletin ekonomik gücüne önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Ahmet Hikmet Eroğlu, "*Osmanlı Devleti'nde Yahudiler"* adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin gösterdiği insani yaklaşımın, sadece maddi çıkarlar üzerinden yorumlanmaması gerektiğini vurgulamıştır. Eroğlu'na göre, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar Yahudi topluluğuna ve diğer gayrimüslimlere geniş ölçüde hoşgörü gösterilmiştir. Yahudi göçmenlerin kovuldukları ülkelerden maddi zenginliklerle gelmedikleri bilgisi göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti'nin onları ülkeye kabul ederken maddi çıkar peşinde olmadığı, aksine insani bir yaklaşım sergilediği söylenebilir. Aslında Osmanlı'nın hoşgörü politikası sadece Yahudilere yönelik de değildir; diğer gayrimüslim topluluklar da aynı hoşgörüden

306 Lewis, *The Jews of Islam*, 138.

307 Fransız asıllı gezgin bir Fransisken rahibinin gözlem yazısı "Onlar [Yahudiler] öyle yetenekli ve çalışkanlar ki, kendilerini herkes için vazgeçilmez hale getirmişler. Türk veya yabancı önemli tüccar ailelerin hizmetinde malların değerini ve kalitesini ölçmek, tercümanlık yapmak ve olup biten her şey hakkında tavsiye vermek için mutlaka en az bir Yahudi bulunuyor. Şehirde kimin elinde ne var, miktarı ne, kalitesi nasıl, satılıyor mu takas mı ediliyor, kısacası her şey hakkında tam ve ayrıntılı bilgiye sahipler ve ticari konularda herkes onların bilgisine başvurmak zorunda. Rumlar ve Ermeniler gibi diğer Doğulu milletler ne böyle bir özelliğe sahipler ne de Yahudiler kadar becerikliler. Bu yüzden de tüccarlar hiç hoşlanmadıkları halde bu Yahudilerden yardım almaya mecbur kalıyor." Bk. Lewis, *The Jews of Islam*, 140.

yararlanmışlardır. Bu sebeple, Osmanlı Devleti'nin gösterdiği insani yaklaşımı, maddi çıkarla ilişkilendirmek doğru görünmemektedir.[308]

Mark Cohen'ın *"Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages,"* adlı kitabında ortaya konan temel tez Eroğlu'nun görüşlerini destekleyici niteliktedir. İslam dünyasındaki Yahudiler, Hıristiyan dünyasındaki Yahudilere kıyasla daha az zulme ve hoşgörüsüzlüğe maruz kalmıştır. Ayrıca, İslam dünyasındaki Yahudiler, Avrupa'daki gibi tek azınlık olmayıp birçok azınlıktan biri oldukları için daha az göze çarpmış ve daha iyi bir hukuksal ve güvenlik durumuna sahip olmuşlardır.[309]

Tarihsel belgeler, Osmanlı yönetiminin Yahudilere ve diğer gayrimüslim cemaatlere karşı hem hoşgörülü hem de kısıtlayıcı politikalar uyguladığını göstermektedir. Bu durum, o dönemdeki siyasi, sosyal ve ekonomik koşulların bir sonucudur. Kısıtlayıcı uygulamaları bir tarafa bırakırsak; Osmanlı Devleti'nin Yahudilere yönelik hoşgörü politikası, tarihsel açıdan önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu politika, farklı inançlara mensup grupların bir arada barış içinde yaşayabileceği ve ortak bir refah inşa edebileceği bir modelin mümkün olduğunu göstermektedir. Günümüzde artan hoşgörüsüzlük ve ayrımcılık ortamında, Osmanlı'nın bu mirası tekrar değerlendirilmesi ve günümüz koşullarına uyarlanması önemli bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır.

308 Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, 69.
309 Cohen, *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages*, 11.

SONUÇ

Bu çalışmada, Bernard Lewis'in genel olarak İslam tarihinde, özelde ise Osmanlı Dönemi'nde Yahudi-Müslüman ilişkilerine dair yaklaşımları ve yöntemi incelenmiştir. Lewis'in *"The Jews of Islam"* adlı eseri temel kaynak olarak ele alınmış ve Osmanlı Dönemi'nde Yahudi-Müslüman ilişkilerine dair görüşleri analiz edilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre Lewis, Yahudi-Müslüman ilişkilerinin tarihî arka planını ve Osmanlı Dönemi'ndeki seyri hakkında kapsamlı bir analiz sunmaktadır. Lewis'e göre bu ilişkiler, iş birliği ve barışçıl birliktelikten gerginlik ve çatışmalara kadar geniş bir yelpazede değişiklik göstermiştir. Biz de bu çalışmada tarihî süreç içerisinde yaşanan olayların ayrıntılarına girmeden Lewis'in üzerinde durduğu meselelere ve Müslümanlara yönelik eleştirilerine dikkat çekmeye çalıştık.

Lewis, Yahudi-Müslüman ilişkilerini incelediği eserlerinde, sadece Batılı araştırmacıları değil, aynı zamanda İslam literatürünü de referans alarak birçok bakış açısını bir araya getirmiştir. Lewis'in görüşleri genellikle objektif olmakla birlikte bazı önemli noktalarda eleştirilere açıktır. Mesela, tezimizin ikinci bölümünde bahsettiğimiz üzere, Yahudileri, Allah'ın ayetlerini inkâr eden, peygamberlerini öldüren ve aşağılanmış bir halk olarak tasvir eden Kur'an ayetine (Bakara, 2/61) işaret eden Lewis'e göre bu ayet, Yahudileri Müslümanların en büyük düşmanı olarak nitelendirmektedir. Burada Lewis'in Kur'an ayetlerini yorumlarken bağlamdan kopardığı ve yanlı bir bakış açısıyla ele aldığını söyleyebiliriz. Ayetin meal ve tefsirine baktığımızda ayetin asıl amacı, İsrailoğulları'nın nankörlük ve isyankâr davranışları nedeniyle Allah'ın gazabına uğradıklarını anlatmaktır. Ayet, tüm Yahudileri değil, sadece bu tür davranışlarda bulunanları eleştirmektedir. Ayrıca Kur'an'ın değişik surelerinde Yahudilere yönelik üslubun farklılaştığı da göz ardı edilmemelidir. Mekkî surelerde İsrailoğullarına yönelik üslup, onların İslam'a davet edilmesini amaçlarken, Medenî surelerde onların İslam'a karşı düşmanca tavırları nedeniyle eleştirel bir şekil almıştır. Dolayısıyla Kur'an'ın Yahudilere karşı eleştirileri, tarihsel bir bağlamda ele alınmalı ve o dönemdeki Yahudi-Müslüman ilişkileri göz önünde bulundurulmalıdır.

Lewis'in üzerinde durduğu bir diğer husus, *Yahudi Halakha-İslamî Şeriat* karşılaştırmasıdır. Lewis İslam hukukunun Yahudi hukukundan etkilendiğini

savunmaktadır. *Halakha*'nın hem bir terim hem de bir hukuk külliyatı olarak şeriattan birkaç yüzyıl önce çıktığını, bu nedenle İslam'ın Yahudilikten etkilendiğini iddia etmektedir. Burada belirtmemiz gerekir ki, her iki din de ortak bir ilahî kökene sahiptir. Bu ortak ilahî köken her iki dinin hukuk sistemlerinde de benzerliklere yol açmıştır. Ancak bu benzerliklere rağmen, her iki dinin hukuk sisteminin de kendine özgü özellikleri ve farklılıkları olduğunu unutmamak gerekir. Ayrıca, her iki dinin hukuk sisteminin de zaman içinde değişime ve gelişime uğradığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Sonuç olarak, Yahudilik ve İslam hukuk sistemleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar; tarihsel, kültürel ve siyasi bağlamlar göz önünde bulundurularak objektif bir şekilde değerlendirilmelidir.

Lewis'in ele aldığı diğer bir konu Yahudilik ve İslam'da din adamı sınıfının benzer özelliklere sahip olmasıdır. Lewis, hahamlar ve ulema'nın dinî liderlik ve öğretim görevlerini özel bir otoriteye bağlı olmadan, bilgi ve uzmanlıklarına dayalı olarak yürüttüğünü savunmaktadır. Hahamlar ve ulemanın, ruhban sınıfı olarak kabul edilmemiş ve görevlerine kutsallık atfedilmemiştir. Ancak bu noktada Yahudilerin kendi din adamlarını Allah'ın yerine Rab edindiklerini ifade eden Kur'an ayetine (Tevbe, 9/31) işaret edilmelidir. İslam, Yahudi din adamlarının kutsal metindeki hükümleri askıya alan yorumlar yapılmasına ve yorumların Allah'ın yerine konulmasına karşıdır. Dolayısıyla bu durum, Lewis'in bütün yönleriyle ulema ve haham sınıfının benzer özelliklere sahip olduğu görüşünü kısmen geçersiz kılmaktadır.

Müslümanların para ve zenginliği bir tür günah olarak gördüklerini iddia eden Lewis, İslam dünyasındaki Yahudilerin bu nedenle bankacılıkta önemli bir rol oynadığına dikkat çekmiştir. Ancak bu görüş, İslam'ın para ve zenginlik konusundaki yaklaşımını doğru yansıtmamaktadır. Zira İslam'da para ve zenginlik, birer nimet olarak kabul edilmekte ve bunların elde edilmesi ve kullanılması teşvik edilmektedir.

Lewis Müslüman yazarların eserlerinde Yahudilere ve Yahudiliğe karşı olumsuz bir tutumun bulunduğundan bahsetmekte ve bilhassa İbn Hazm'ın tutumunu oldukça sert bulmaktadır. Bu tutumun nedenlerini Kur'an ve hadislerde yer alan bazı ifadelere ve Hıristiyan kaynaklı Yahudi algısına bağlamaktadır. Lewis, özellikle İbn Hazm'ın Samuel İbn Nağrîle'ye yazdığı cevabı eleştirmekte ve bu metnin son derece düşmanca bir dille yazıldığını belirtmektedir. Lewis'e göre İbn Hazm, Samuel İbn Nağrîle'yi

İslam için bir tehdit olarak görmüş ve bu nedenle eserlerinde ona karşı sert bir tutum sergilemiştir. Bu noktada İbn Hazm'ın, *Er-Red 'alâ İbni'n-Nağrîle el-Yehûdî* adlı eserinin, Endülüs'teki dinî çoğulculuğun bir yansıması olarak, bir Yahudi'nin Kur'an'a karşı yazdığı reddiyeye cevap niteliğinde olduğuna işaret edilmelidir. Lewis'in İbn Hazm eleştirisi, o dönemdeki dinî çoğulculuk bağlamında değerlendirilmelidir. Zira Endülüs, o zamanlarda Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında farklı kültürlerin bir arada yaşadığı bir bölgedir. İbn Hazm'ın eserleri, o dönemin siyasi ve dinî atmosferinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Lewis'in üzerinde durduğu diğer bir önemli konu, Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu *devşirme* ve *sürgün* sistemidir. Lewis'e göre, bu sistem dinî kimliğe bakılmaksızın tüm unsurları kapsayan bir politikaydı ve Osmanlı Devleti sürgüne tâbi tuttuğu şehirlerin bundan olumsuz yönde etkileneceği konusuna pek önem vermemiştir. Lewis Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu bu politika hakkındaki düşüncelerinde, etnik ve dinî gruplar üzerindeki etkiler göz önüne alındığında haklı olabilir. Bu politikalar doğrultusunda Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi halklar da dâhil olmak üzere birçok farklı etnik ve dinî gruptan insanlar zorunlu göçlere maruz kalmış ve yer değiştirmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin, fethettiği topraklarda istikrarı sağlamak, ekonomiyi düzenlemek ve sadık bir nüfus oluşturmak için *devşirme* ve *sürgün* politikası gibi çeşitli yöntemler kullandığını belirtmek gerekir. Lewis'in görüşleri, bu politikaların karmaşıklığı ve çok yönlülüğünü anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Lewis'in eleştirdiği bir diğer husus ise hahambaşılık konusundadır. Lewis, Türkler ve Yahudiler arasında bu konuda tarihsel bir efsane oluşturulduğuna dikkat çekmektedir. Bu efsaneye göre, hahambaşılığın kökenleri Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar uzanmaktadır ve Osmanlı Devleti'nde bütün hahamlar için tek bir hahambaşı olduğu iddia edilmektedir. Lewis, Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi cemaatlerinin örgütlenme şeklini analiz ederek, hahambaşılık konusundaki bu efsanenin tarihî bir temele dayanmadığını ve bu konuda yapılan yorumların gerçeklikten uzak olduğunu belirtmiştir. O, her şehrin kendi hahamını seçtiğini ve bu hahamların sadece kendi şehrindeki Yahudileri temsil ettiğini savunmuştur. Hahambaşılık meselesi tarihsel süreç içerisinde hem batılı araştırmacılar hem de Müslüman araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Bu noktada İstanbul'un dışında başka şehirlerde yaşayan Yahudiler için

ayrı bir şehir yöneticisinin tayin edilip edilmediğine bakılmalıdır. Eğer tayin edilmişse Lewis düşüncelerinde haklı olabilir. Tarihî verilerde Osmanlı Devleti'nde hahambaşılık kurumunun, İstanbul'da başlatıldıktan sonra, İzmir, Bursa ve Edirne gibi şehirlerde de Yahudilerle ilgilenen bir hahambaşı tayini söz konusudur. İstanbul dışında da hahambaşı tayini yapıldığının bilinmesi, Lewis'in bu konudaki haklılığını teyit etmektedir.

Netice itibariyle söyleyebiliriz ki Lewis'in eserlerini okurken ve yorumlarken, bazı önemli noktaları göz önünde bulundurmak gerekir. Lewis'in bazı yorumlarında önyargılı bir bakış açısının ve siyasi görüşlerinin etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Lewis'in eserlerini, farklı bakış açılarıyla karşılaştırmak ve eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmek önemlidir. Bu sayede, Lewis'in eserlerinden en doğru şekilde faydalanmak mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Adam, Baki. "Musevilikte İnanç, İbadet, Dinî Yaşam ve Yahudiliğin İslâmla Ortak Yönleri". *Musevilerle 500 Yıl*. Ed. Burçin Erol. Ankara: T.C. Turizm Bakanlığı, 1992.

Aktürk, Meliha. *Bernard Lewis'in İslam Tarihine Yaklaşımı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Arslan, Hammet. "Geçmişten Günümüze İzmir Yahudileri: Yerleşme, Kurumsallaşma Süreci ve Mevcut Durum". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2016), 197-224.

Arslantaş, Nuh. *Emeviler Döneminde Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.

Arslantaş, Nuh. "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler". *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi (İSTEM)* 11 (2008), 9-46.

Arslantaş, Nuh. *İslam Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler (Abbasi ve Fatımiler Dönemi)*. Marmara Üniverstesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.

Arslantaş, Nuh. *İslam Toplumunda Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.

Arslantaş, Nuh. *Yahudiler ve Türkler: Yahudi Tarihçi Eliyahu Kapsali'nin (1483-1555) Seder Eliyahu Zuta İsimli Kroniği Bağlamında Bir İnceleme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Arslantaş, Nuh. *Yahudilere göre Hz. Muhammed ve İslamiyet*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Asi, Gulam Haydar. *İslam'ın Diğer Dinlere Bakışı*. Çev. İbrahim Hakan Karataş. İstanbul: İnsan, 2005.

Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005.

Aydın, Mehmet. *Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Ayğan, Fadıl. *İslam Kelamında Yahudilik Eleştirisi Antropomorfizm ve Nesih Bağlamında Bir Araştırma*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.

Barkan, Ömer. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (1953), 209-236.

Bayrakdar, Mehmet. *Dinlerarası Diyalog ve Başkalaştırılan İslâm*. İstanbul: Kelam Yayımları, 2011.

Berg, Bruce L. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Çev. Howard Lune - Hasan Aydın. Konya: Eğitim Kitapevi, 2015.

Bilir, Defne. *Twentieth-Century Western Scholarly, Artistic, and Journalistic Perspectives on the Mıddle East: Bernard Lewis, Davıd Douglas Duncan, and Sandra Mackey*. Florida: Florida State University Libraries, Doktora Tezi, 2012.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*. 1 Cilt. İstanbul: Nesa Basın Yayın, ts.

Braude, Benjamın - Lewis, Bernard. "Osmanlı Devleti İçerisindeki Hıristiyanlar ve Yahudiler". Çev. Halil Erdemir - Hatice Erdemir. *Akademik Araştırmalar Dergisi* 2/4-5 (2000), 169-216.

Braude, Benjamin - Lewis, Bernard. *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*. New York: Holmes and Meier, 1982.

Canan, İbrahim. *Peygamberimizin Ehl-i Kitap İle Diyaloğu*. İstanbul: Sufi Kitap, 2006.

Cohen, Mark R. *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Köprü Kitapları, 2013.

Cohen, Mark R. "The Jews under Islam: From the Rise of Islam to Sabbatai Zevi". *Bibliographical Essays in Medieval jewish Studies* 32 (1976), 169-229.

Cohen, Mark R. *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages*. New Jersey: Princeton University Press, 2008.

Creswell, John W. *Araştırmanın Deseni*. Çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap, 2017.

Çağrıcı, Mustafa. "İbn Meymûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/194-197. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Dan, Yosef. "The Influence of Arabic Literature on Hebrew Literature". Çev. Daniel Frank. *The Jews of Medieval Islam: Community, Society and Identity*. 241-256. Leiden: Brill, 2001.

Demirci, Kürşat. "Helâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/173-175. TDV Yayınları, 1998.

Doğan, Hatice. "Hahambaşılık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. EK-1/513-514. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Doğan, Hatice. *Osmanlı Devleti'nde Hahambaşılık Müessesesi*. İstanbul: Gözlem, 2003.

Dursun, Hakkı. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/272-276. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

El Mevdudi, Ebu'l Ala. "İslam'da Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar". Çev. Osman Güner. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 7/7 (1993), 181-199.

Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayri Müslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.

Erkal, Mehmet. "Cizye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Eroğlu, Ahmet Hikmet. *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*. Ankara: Berikan, 2013.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*. İstanbul: Risale, 1990.

Firestone, Reuven. "Yahudi-Müslüman İlişkileri". Çev. Ahmet Rifat Gecioğlu - Ertuğrul Döner. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2017), 367-386.

Fitzgerald, S. - Umar, Bilge. "İslam Hukukunun Roma Hukukundan İktibasta Bulunduğu İddiası". *Journal of Istanbul University Law Faculty* 29/4 (2011), 1128-1154.

Goitein, Shlomo Dov. *Jews and Araps: A Concise History of Their Social and Cultural Relations*. New York: Dover Publicatıons, 2005.

Goitein, Shlomo Dov. *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*. Çev. Nuh Arslantaş - Emine Buket Sağlam. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

Göçmen, Akif. *Yahudi-Müslüman Diyaloğunun İmkanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Gölcük, Şerafettin. "Bâkıllânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/531-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Göregen, Mustafa. *İslâm-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.

Groepler, Eva. *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*. Çev. Süheyla Kaya. İstanbul: Belge Yayınları, 1999.

Güleryüz, Naim. *İstanbul Sinagogları*. İstanbul: Ajans Class, 1992.

Gülsoy, Ersin. "Safed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/445-447. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Gündüz, Mustafa. "Bernard Lewis, Buntzie Ellis Churchill, Tarih Notları, Bir Ortadoğu Tarihçisinin Notları". *Arkadaş Yayınları* 5/10 (2015), 196-199.

Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.

Gündüz, Şinasi. "Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoksi-Heresi Kavgası". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004).

Gürbüzer, İbrahim. "İbn Hazm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/56-57. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Gürkan, Salime Leyla. *Ana Hatlarıyla Yahudilik*. Ankara: İSAM, 2016.

Gürkan, Salime Leyla. "Yehuda Halevi'nin el-Kitâbü'l-Hazerî'de (Kuzari) Ortaya Koyduğu Yahudilik Savunusu ve İslâm'a Yönelik Eleştirileri". *İslam Araştırmaları Dergisi* 41 (2019), 1-44.

Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. Çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan, 2015.

Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*. Çev. Salih Tuğ. Ankara: Yeni Şafak, 2003.

Hasanov, Eldar. "İbn Nağrîle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. EK-1/595. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Fasl*. Çev. Halil İbrahim Bulut. 1 Cilt. İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş., 2017.

İnalcık, Halil. "İstanbul". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/220-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kahya, Esin. "Paracelsus, Selected Writings, Ed. Jolande Jacobi Çev. Norbert Guterman, Princeton University Press, 1988 (IX + 279 sayfa)." *Belleten* 64/240 (2000), 661-662.

Karataş, Zeki. "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri". *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2015), 62-80.

Karslı, İbrahim H. *Kutsal Kitaplara Göre Din Adamı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.

Kaya, Remzi. *Kur'an'a Göre Ehl-i Kitap ve İslâm*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 2011.

Kenanoğlu, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.

Kesler, Fatih. *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler ve Hıristiyanlar: Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitap*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Kıral, Bilgen. "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020), 170-189.

Kocabaş, Savaş. "İslam Hukukunun Roma Hukukundan Etkilendiği Tezi Karşıtı İki Oryantalist". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2012), 485-516.

Kurt, Ali Osman. "Yahudilikte Kaşer ve Kaşer Ekonomisi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/2 (2010), 103-149.

Kurt, İrem. *İslam ve Roma Hukukunda Genel Hukuk Prensiplerinin Mukayesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Landau, Jacob M. "Gibb, Sir Hamilton Alexander Roskeen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/66-67. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Landau, Jacob M. "Goitein, Shelomo Dov". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/101. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Leaman, Oliver. "İbn Meymûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/197-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Lewis, Bernard. *Babil'den Dragomanlara*. Çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.

Lewis, Bernard. "'Ben Doğruyum, Sen Yanlışsın, Haydi Doğru Cehenneme' Medeniyetlerin Buluşması ve Dinler". Çev. Mahmut Salihoğlu. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/4 (2003), 129-138.

Lewis, Bernard. *Cultures in Conflict: Christians, Muslims and Jews in the Age of Discovery*. New York: Oxford University Press, 1995.

Lewis, Bernard. *Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*. Çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Lewis, Bernard. *From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East*. New York: Oxford University Press, 2004.

Lewis, Bernard. “I’m Right, You’re Wrong, Go To Hell”. *The Atlantic Monthly* 291/4 (2003), 36-42.

Lewis, Bernard. *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople.* New York: Harper and Row, 1974.

Lewis, Bernard. *Istanbul and the Civilizations of the Ottoman Empire*. University of Oklahoma Press, 1963.

Lewis, Bernard. *İslam Dünyasında Yahudiler*. Çev. Belgin Çınar. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018.

Lewis, Bernard. *İslam ve Batı*. Çev. Çağdaş Sümer. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2017.

Lewis, Bernard. *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*. Çev. Nihal Önol. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1975.

Lewis, Bernard. *lslam and the West*. New York: Oxford Universty Press, 1993.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.

Lewis, Bernard. *Notes and Documents from the Turkish Archives*. Jerusalem: Orıental Notes And Studıes, 1952.

Lewis, Bernard. *Orta Doğu’da Çatışma ve Önyargı: Semitizm ve Antisemitizm*. Çev. Hür Güldü. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2021.

Lewis, Bernard. *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*. çev. Selen Y. Kölay. Ankara: Arkadaş, 2017.

Lewis, Bernard. “Osmanlı Hâkimiyetine Girmesinden Hemen Sonra Dimaşk’tan Bahseden Bir Yahudi Kaynak”. Çev. Nuh Arslantaş. *Belleten* 68/252 (2004), 561-568.

Lewis, Bernard. *Semites and Anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice*. New York: W. W. Norton & Company, 1987.

Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. İstanbul: Ağaç Kitapevi Yayınları, 2009.

Lewis, Bernard. *The Arabs in History*. New York: Oxford University Press Inc., 1950.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. Londra: Oxford University Press, 1968.

Lewis, Bernard. *The Jews of Islam*. New Jersey: Princeton University ress, 1984.

Lewis, Bernard. *The Middle East: 2000 Years of History from the Rise of Christianity to thePresent Day, History of Civilisation*. Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1995.

Lewis, Bernard. *The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years*. Scribner, 1996.

Lewis, Bernard. *The Origins of Ismailism: A Study of the Historical Background of the Fatimid Caliphate*. Cambridge: Heffer & Sons, 1940.

Lewis, Bernard - Churchill, Buntzie Ellis. *Notes on a Century: Reflections of a Middle East Historian*. New York: Viking, 2012.

Lewis, Bernard - Churchill, Buntzie Ellis. *Tarih Notları: Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları*. Çev. Çağdaş Sümer. Ankara: Arkadaş, 2014.

Mammadli, Bahar. *Yahudilikte Beslenme Kuralları (Kaşerut)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Margoliouth, D. S. *İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri*. Çev. Suat Ertüzün. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003.

Meral, Yasin. *İbn Meymun'un Eserlerinde İslam ve Müslümanlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Meral, Yasin. "Orta Çağ Yahudi Dünyasında İslam Algısı". *Milel ve Nihal* 10/1 (2013), 71-89.

Meral, Yasin. "Yahudi Din Bilgini Şlomo İbn Adret'in İbn Hazm'a Reddiyesi: Maamar 'al Yişma'el". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 45-59.

Meral, Yasin. *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı -İbn Meymun (Maimonides) Örneği-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınlan, 2017.

Oral, Özgür. "Bernard Lewis ve Oryantalist Gelenek". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2 (2003), 601-620.

Orhonlu, Cengiz. "Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey, London 1961". *Tarih Dergisi* 13/17-18 (2011), 275-282.

Ortaylı, İlber. "Bernard Levis, the Jews of Islam, [Kitap Tanıtımı]". *Belleten* 49/194 (1985), 397-400.

Özen, Adem. "İslâm-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 9 (2000), 237-256.

Pinkett, Louis. "Bernard Lewis". Salem Press Biographical Encyclopedia, 2022.

Salihoğlu, Mahmut. "Marranolar ve Dini İnançları". *EKEV Akademi Dergisi* 15/49 (Güz 2011), 105-115.

Seggie, Fatma Nevra - Yasemin Bayyurt (ed.). *Nitel Araştırma: Yöntem, Teknik, Analiz ve Yaklaşımları*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2017.

Seyfeli, Canan. "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Hahambaşılık (1847-1918)". *Milel ve Nihal* 7/1 (2010), 94-136.

Seyfeli, Canan. "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği". *Milel ve Nihal* 2/2 (2005), 125-156.

Sivrioğlu, Ulaş Töre. "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S.330-1453)". *Journal of History Studies* 7/2 (2015), 99-132.

Şengül, Fatma Seda. *Yahudi-Hıristiyan Münazaralarında İsa ve Mesih Tartışmaları - Paris, Barselona, Tortosa Örnekleri-*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Tarakçı, Muhammet. "Tahrif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/422-424. TDV Yayınları, 2010.

Tarakçı, Muhammet. "Vahiy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/443-447. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Tarakçı, Muhammet. "Yahudilikte Vahiy Anlayışı". *Vahiy Zincirinin Son Halkası Kur'ân Vahyi*. 49-77. İstanbul: Kur'ân Çalışmaları Vakfı, 2017.

Tibawi, A. L. vd. "İngilizce Konuşan Oryantalistler: İslâm'a ve Araplara Yaklaşımlarına Dair İkinci Eleştiri". *Krizdeki Oryantalizm*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.

Wieder, Naftali. "Hashpa'ot lslamiyot 'al ha-pulhan ha-Yehudi". *Melila* 2 (1946), 37-120.

Yaman, Ahmet. "Jews in the Ottoman Millet System and Their Judicial Status: A Family Law Review". *Ilahiyat Studies* 4/2 (2013), 209-238.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Vahiy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 440-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2018.

Yücedoğru, Zeynep. *İbn Hazm ve er-Red 'alâ İbni'n-Nağrile el-Yehûdî İsimli Reddiyesinin Analizi*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Zertürk, Hidayet. “Fıkıh ve Şeriat Kavramları Bağlamında İslam Fıkhının Beşeriliği Konusu”. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 481-526.

“Masoretes”. Encyclopaedia Britannica. Erişim 20 Temmuz 2023. https://www.britannica.com/topic/Masoretes

“Moses Kapsali”. *StudyLight.Org*. Bible Encyclopedias. Erişim 17 Ocak 2024. https://www.studylight.org/encyclopedias/eng/tje/m/moses-kapsali.html